

ВАЛЕНТИН СМЯНІЦІВ

СПОГАДИ БОГДАНІВЦЯ

**НАКЛАДОМ В-ВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА”
НЮ ЙОРК, 1963**

Валентин Сім'яниців
СПОМИНИ БОГДАНІВЦЯ

Валентин Сімянців

СПОГАДИ БОГДАНІВЦЯ

Накладом В-ва „Червона Калина”
Нью Йорк, 1963

"Chervona Kalyna", New York

Printed in U.S.A.

Місцевості, близчі дати, багато дрібніших епізодів, ясно, пам'ять не заховала. Багато і прізвищ забулося. Мабуть, таки тяжко буде зв'язати все в щось ціле. Але кажуть: „Пиши спомини; ви — свідки минулого, мусите лишити наступним поколінням . . .” і т. под. Це все багато разів чув я, і, накінець, рішив списати те, що залишилося в моїй пам'яті.

Буде це так, ніби розглядається старий альбом з пожовклими, вилинялими фотографіями, що, хоч заховали тільки тінь дорогих облич, — все ж зворушують до найбільшої глибини почувань, своюю категоричністю — так було.

І як у старому альбомі, не знати чому, деякі місця не піддалися дії часу, так і деякі стари спомини ще й зараз здаються ніби вчора пережитими. Навіть ще більше хвилюючими, як тоді, бо вже того ніколи не буде, знову того вже ніколи не пережити. Вже не під демо в огонь один за одного. Вже не поділимось з товаришем своїми останніми набоями, щоб і він мав теж чим захиститися.

Коли в кого серце тужить за людиною — нехай іде на війну: там він скорше, як деінде, знайде людей . . .

Пробув я всю військову службу в українській армії в одній сотні, — кінній сотні Богданівського полку. Після Умані в кінці 1919 р., коли наш полк перестав існувати, сотня була прикомандирована сперва

до 2-го Запор. Кінн. Полку — здається, так він звався, — (полк. Литвиненко — командир полку), а з того полку, грішним ділом, утекла сотня до кінного полку Чорних Запорожців.

Я не знаю, як було в інших сотнях, але наша сотня — це була велика родина, і коли говорити про побратимство, то в нашій сотні це почуття знайшло майже завершення. За час існування нашої сотні виробилися свої, так би мовити, „традиції”, які ніхто ніколи не відважився переломати. Правда, була якась частинка сотні — чоловік 7-10, що ще жила і своїм власним життям, і називали її в сотні „штабком”. Власне, і штабок постав так би мовити у загальному пляні, бо приймав до себе отих „ізгойів”, що тимчасово губили своє місце в сотні.

Війна наша, якщо можна так сказати, була „рухома”: стояти на одному місці три дні — це вже було дуже довго — походи й бої були щоденним нашим життям. Щоднини мінялося місце постою. І хлопці згуртувалися, крім ділення в сотні, на свої так би мовити „квартири”. Нормально в квартирі було 4-6 чол. У тих квартирах з часом витворилося, в кожній своє „лице” за різними прикметами: ті, що „любили завжди лізти вперед”; ті, що „дуже любили атакувати обози”; ті, „що гарно співали”; ті, що „занадто не цуралися прекрасного полу” та ін. А „штабок” — це були ті, що „нічого не мали, всіх до себе приймали, з усими всім ділилися, і на столі завжди квашена капуста, солені огірки і самогон”. Світло там ніколи не гасилося. І коли вони відпочивали — це було загадкою для всіх: вічно там, як казали, „товчеться хтось”. Вибирал собі „штабок” (не так як інші) найбіднішу хату та, по можливості, якнайдалі від начальства.

Звичайно „квартира” мала старшого, якого ніхто не вибирає, робилися ті старші самі, але вони були моральною контролею квартири, загальним сумлінням сотні. А виявлялося це так: ось у нашій „квартирі” (нас була велика група, 6-8 чоловік) був такою „состію Андрій Пасько. І в поході, і в бою квартира намагалася бути вкупі. Ночівля була турботою всіх: треба добути і коням і людям їсти і, по можливості, за-безпечити добрий відпочинок. Їсти для квартири добували всі: як хто, і що, і де міг. Ділили все і коням і людям. Намагалися діставати її самогон (цим, правда, з кіньми не ділилися). За столом „головував” отой старший. А вмів же наш старший Андрій приговорювати до чарки, тривало то довгі хвилини. Було це щось таке, як свати говорять про куницю та про дівицю. Андрій ніколи не повторювався, хоч „співав” на один лад і говорив усе у риму. Зачинав десь від Адама, а кінчав на тому дневі, що тоді був. І отут був „цвяшок”: коли Андрій випивав першу чарку сам — все без змін; коли подавав її комусь, то той і є герой сьогоднішнього дня. Часто всі знали, хто дістане першу чарку й іноді з питанням дивилися на Андрія. А він уже все сказав у тому приговорюванні, — треба тільки розшифрувати, де про „куницю”, а де про „дівицю”. Герої кричали „слава”, і він часто мусів усе в деталях розповісти, „як воно було”. Радість буvalа загальна, щира і гучна. До більших „чарок” часто приєднувались сусідські квартири і заходило начальство.

Але траплялось і таке, що Пасько когось обніс. Це була кара, страшна кара. І мало хто чекав на це: сам „змивався” в штабок з квартири, або закладав собі „самостійну” на так довго, аж поки не по-

правив своєї репутації. Аж тоді діставав від старшого „першу” — і все забувалося. Трапилося двом хлопцям, що десь за кущами довше затримались і приєдналися до атакуючої сотні трохи пізніш, так би мовити, добробляли атаку. Не втекло це від очей їхньої „сновісти” кватирної. Сперва хлопці „усамостійнилися” — стали на окремій квартирі, а потім начальство (воно знало все, що в сотні діється) відіслало їх десь у зв’язок до штабу. Шукали хлопці нагоди поправити свою репутацію і — знайшли. Варт оповісти, що „коштували” перша чарка від Паська. Розказував потім Яків:

Коли вони були в штабі, одного разу обох їх послали з донесенням. По дорозі назад до штабу треба було нагодувати коней і самим щось з’ести. В селі заїхали до господаря. В запіллі — спокійно. Ввийшли в хату, поскидали з себе рушниці і поставили їх біля порога поміж рогачами. І вже сіли за стіл попоїсти. Аж бачать у вікно, як будьоновець перебіг через двір — ніби до їхніх коней. А з сіней голос:

- „Виході, товарищі”.
- „Пес тобі, гаде, товариш”.

Скочив Яків до дверей, відчинив їх, аби тільки граната просунулась, і пустив гранату в сіни. А Семен у той час застрелив через вікно того, що вештався був надворі. Зараз же через сіни вискочили надвір, перескочивши через двох, що їх положила граната. Четвертого пристрелили, коли втікав через пліт. А решта — розбіглись; було ж їх до 20 жовнірів. Трофеї: чотири шаблі, чотири рушниці, два револьвери, двоє коней з сідлами, і розбитий, Яковом прострелений, бінокль. Яків дуже жалкував за біноклем, але перша чарка загоїла цей жаль. Потім хлопці пояснювали своє спізнення до атаки: вони не потрапили зра-

зу на брід. Був там рівчак, і вони взяли були трохи вбік. Тепер їм вірили.

Часто пив першу чарку Переведенець. Це його було „діло” вивозити з бою раненого чи вбитого, і не любив він, коли хтось до того „мішався”, хіба когось сам гукнув. Просто таки сердився, вважаючи кожного іншого, що він „не до того”.

Врізатися першому в атаку, випередивши тих, у кого це було ділом звичайним, і попсувати їм „інтерес”, забрати кулемета і т. ін. — за це подавалася перша чарка. Гарні то були „чарки”, не забув я їх іще. Як Бог дастъ, писатиму про це більш.

А була в нас іще одна забавка, яку робив тільки певний гурток. Всі мали дуже гарних коней. І ось що пророблялося: Частина відходить. Відходить і арієр-гард. Цей гурток десь маскується на „нічий землі”, звичайно за останньою хатою і чекають, аж більшовики вилізують на цей кінець села. Бував це роз’їзд або застава. Несподіваний наскок з нашого боку, черга з кулемету, іноді пара гранат... і поїхали доганяти своїх. Іноді бувало й не дуже смішно. Тепер як подумаєш, воно ніби й страшно, а в дійсності — це була дуже безпечна річ.

І ось з такої дружньої сотні, від таких хлопців забирає вас страшна хвороба — шалів тиф.

Чи повірив би тоді я (та й тепер), що на світі може бути краще як у нашій сотні? Чи не готовий я був усе віддати й ні на що проміняти — аби тільки бути в сотні? Було в тому щось, чого не можна ніколи забути, що дало на решту життя радість прожитого.

Був кінець зими 1918 року. Від харківських кордонів докотились ми десь на Київщину, в район містечок Тальне, Шпола. Найсумнішою подією в нашій

сотні, за той час, була втрата цілої чоти, що з одним куренем піхоти нашого полку відступила з району ст. Самійловка (біля Лозової), загубивши зв'язок із полком, — у район Полтави, а ввесь полк відступив у напрямку Катеринослава. Тільки декілька чоловік далеко пізніше приєдналися до своєї сотні.

Страшна пошестътифу шматувала й нашу сотню: все хтось вибував з неї на короткий чи на довший час. Тяжке було розставання з хлопцями і з конем. Покидати сотню, йти до обозу чи до шпиталю — здавалося страшніш найстрашнішого. (А страшного тоді, взагалі, було не так багато). Створилася досить дивна ситуація: хворі ховались із хворобою; хлопці закривали, скільки могли та чим могли, хворих. Старшини, з тепер цілком зрозумілих причин, намагалися вишукувати хворих і, так би мовити, „розвантажувати” сотні від ледве їduчих, та охоронити тих, що ще здорові.

„Вічні” (щоденні) умовлення сотників накінець привели до якоїсь неумовленої, але обома сторонами прийнятої умови. Хто не може сам осідлати коня, той геть із строю, із сотні — до обозу, чи до шпиталю.

Ламав мене тиф поворотний десь, мабуть, іще з лютого місяця кількома поворотами і все попускав, так що строю я не кидав; ослаб я порядно, але ще коня сідлав сам.

З останніх днів хвороби пам'ятаю, що мене послали кудись з якимсь донесенням, все ще в районі Тального. Не пам'ятаю, як далеко треба було їхати, але ще й сьогодні пам'ятаю, що здавалося тоді — їзді не було кінця. Часом було дуже зло, і коли кінь сам зриався на ристь (мабуть, обурений моїм непевним триманням у сідлі), мене кидало в сідлі наче мішок із січкою, — кінь ставав. Не знаю, як я стискав „шенкеля”,

але мій кінь знов ішов. Кінь-жеребець „Ерот”, англо-араб, найкращий тоді кінь у цілій сотні, з білою зіркою й у білих панчішках, прекрасно виїжджений, з настури розумне створіння, з усіма гарними прикметами його шляхетної раси.

Їхали.

І зараз бачу розмішане болото дороги, що при світлі місяця виглядала, наче сталева блискуча стрічка, вплетена в імлу світлої ночі. В ту ніч, пригадую, були мені дві зустрічі. Наїхав я на підводу обозу, а біля цієї підводи стойть хлопчик років 14 і майже крізь сльози вигукує на коня, що ліг у те холодне багно і далі ані руш. „А другий кінь стояв похнютивши голову в бік, куди тягнув дишель коня, що лежав у багні. Побачивши мене, хлопчина „возвеличав“ мене в дядю, дядеві самому 20 років не було, та просив помогти йому. А в мене питання: коли злізу з коня, чи сяду знову?

Поки пробую „розм’яклі“ коліна і взагалі обмірковую ситуацію, розпитую хлопця. з якої частини, як зветься й т. ін. І ось тут він з неочікуваною бадьюристю і з гордістю: — „Гордієнко!“ Я вже не хотів припоминати його майже плаксиве „дядю, поможіть!“ Зліз я з коня. Якось відпрягли лежачого, якось об’їхали його. І поїхав далі нащадок минулоДії слави. Що то воно — прізвище! ..

І на свого Ерота я зліз. Відвіз донесення, вертаюся назад у сотню. Тепер наїхав я на якийсь обоз. Почав падати сніг з дощником.

Поплентався я собі обабіч того обозу. І коні, і люди — все чимсь понакриване. Все це тягнеться якоюсь сумною мовчазною гадюкою, — тільки прислушавшись пильно, чути, як шелестять колеса та хля-

пають кінські ноги. Всі майже вози селянські, тягнуть вони вбоге майно недобитої ще цілковито нашої армії.

Порівнявся я з тачанкою; коні добрі, і все каже, що то армійський віз. На передку сидить хтось, прикритий наметом. І так мені здавалося, що і в раю не може бути краще, як сидіти зараз під наметом, скованіся від того сніжку з дощником . . . Гукнув на візника, — мовляв, посунься, сяду. Намет швидко (не сподівано швидко) відкрився, хтось там посунувся і махнув рукою: лізь сюди. Сповз я з коня на задок майже порожнього воза, прив'язав коня і штовбухнувся під намет. Чую якийсь голос нелюдський, якесь харчання. Відчуваю, як піймав мою руку — тисне. З усього відчуваю, що це хтось наш — Богданівець, хтось, кого я мушу добре знати, і хто мав би мені бути дуже близький. Старанно закриває мене наметом, і ввесь час не говорить, а харчить, — нічого не можу ані пригадати, ані зрозуміти: то не слова й не мова була, а болюче намагання говорити. Аж нарешті довідавсь я що це — Куць. Це той Куць, що його очі зустрілися з моїми, коли його раненого виносили з бою. Куць — мій старий знайомий по полку ще з давніх часів. Це той Куць, що про нього казали, ніби він ковтнув кулпо. Куць, Куць! . . . Де він тепер? Зробив мені хвильку раю на землі та подав мені тепла, яке ще й сьогодні мене гріє. Більш я Куця ніколи не спіткав . . .

Хтось порадив, (але знаю, що всі непорушно вірили в це), що найкращий лік на тиф, а може й взагалі на всякую хворобу, — кисла капуста, мочені яблука і — звичайно — горілочка. І хоч як хлопці один одному того добра не постачали, а однаково хворіли.

Дістав тоді один з наших хлопців, Василь Коваленко, таких гарних мочених яблук, і силували мене хлопці істи їх, а мені тоді вже нічого не йшло в глотку. Дивились хлопці, та так ніби говорили до мене: „От з'їв би, був би здоровий; не можеш чи не хочеш, сам собі винен, ми вже нічого не порадимо”.

Ще одну ніч пам'ятаю, мабуть, десь у покинутому фільварку. Хлопці вже хазяйнували біля моого коня. Я ледве міг тільки дивитися в стайні, щоб усе було добре моєму Еротові. Потім залиш я в якийсь закуток на кухні — в мокрувату смердючу солому і там перебув цілу ніч. Пригадується довгий стіл на кухні, каганець, хлопці за столом . . .

Ранком хлопці таки обдурили сотника — помогли мені засідлати коня і якось на нього вилізти. Сотник уже слідкував за мною, але прогавив він, і нічого не порадиш: козак сидить у сідлі.

Вирушили.

Як і куди їхали?

Їхали . . . Їхали . . .

Десь у полі, біля скирти соломи сотня стала на відпочинок. Був гарний провесній день. Сонечко так ніжно гріло-голубило. На горбочках уже чорніла земля. Торішня стерня щетиною вистромлювала свої хоч і погані кінці з снігу та все ж говорила, що тепло вже близько. Кінські копита з хрустом провалювалися в сніг, і сліди наповнювалися водою, що грайливо виблискувала на сонці. Було так гарно на дворі і мутно на душі. Я схитрував — заїхав на другий бік скирти. З одного боку хлопці поспішали, щоб помогти зсісти з коня, а тут — слідом за мною — сотник. Попались . . . А ввечорі вже було відрядження мене до обозу.

Ще раз був я вернувся з обозу в сотню, але на дуже короткий час. Віщувало серце, що вже не побачу багато декого й багато дечого. Попрощався і з конем, погладив його горду шию, потримав його легкі копита, які він так елегантно вмів подавати на команду: „Ніжку!” Тепер я вже й не ховався, коли тиф мене знову притиснув, сам розумів, що став ні до чого. Все на мені теліпалося; ноги волочились.

Знов обоз. Та й який же то обоз . . . Лежали ми з Расичем на одному возі поза плечима візника, головами до коней, а між нами в ногах „Максим” шісю з воза та ще „номера” до кулемета. Вони йшли біля воза, й підсідали, коли коні трюшком бігли з горбка. По підмерзлих горбках воза трусило й кидало в усі боки. У Расича, мабуть, боліло все тіло, бо найменший стряс чи дотик до нього викликав у нього видно нестерпний біль. А як до нього не доторкнешся, коли віз так збудований, що все безвладне опиняється посередині його: я накочувався на Расича, а він на мене. Але Расич чомусь був певний, що накочуюсь тільки я на нього. Кричав і лаявся немилосердно, так що й я почав говорити в тон йому, — лаялись обос.

А накінець таки шпиталь в якомусь повітовому місті (мені здається, Липовець). Привезли мене туди хлопці нашої „квартири”. Знаю, що в шпиталь не хотіли приймати, бо був переповнений. Хлопці якось там викомбінували і положили мене тимчасово у ванній кімнаті на підлозі, — аж на ніч забрали мене в палату. Зброй я не віддав (цей привілей виговорили мені хлопці), і все тримав біля себе: шаблю, револьвер і рушницю. А як ліки мав я декілька пляшок вина.

Недовго я пробув у цьому шпиталі: через пару днів стало чути стрілянину та вибухи гарматних стрі-

лен. У нас декілька втекло з шпиталю на залізничний двірець. Хтось із здоровіших з-поміж нас навіть привів візника, і на двірець ми заїхали. На двірці, де тільки можна було лежати, — все було зайняте. Трьох із нас положили на стіл, як оселедці складають, так що моя голова опинилася поміж двома парами чобіт, що, як і мої з другого боку, звисали з столу. Лежав я лицем до столу, а голова все шукала якогось опертя, бодай на отих чоботях. Почала капати з носа кров (чому?). Я про це й не знов, та той, що лежав на підлозі, почав дуже чемно просити, щоб я кудись відхилив голову, бо, мовляв, моя кров капає йому на обличчя. Пробував я пересунути голову на ті чоботи. Говорю йому додолу: „Не можу, чоботи”. Чую, той, з долівки, каже: „Чоботи” . . . Далі я вже нічого не пам'ятаю. Свідомість заховала тільки, що побачив я тоді, вперше в нашій армії, дійсних сестер і санітарів з червоними хрестами.

Якась метушня: кого несли, кому помагали йти. На все це я дивився, наскільки можна було бачити по-під сусідськими чобітми. І, пам'ятаю, чогось так дуже цікавився та дивувався, як все те ворушилось і зникало в роззявлену пащеку дверей, беззвучно як тіні. Заля порожніла, дійшла черга й на наш стіл. Сперва зняли ті чоботи, що світ мені закривали, — і мені так легко стало. Та не надовго. Поволокли й мене. Темне місце: не пам'ятаю, як я дістався в вагон. У вагоні (телячому) була солома, і на підлозі всі лежали покотом, не дуже щільно, можна було повернатися.

По якомусь часі, години, дні, не знаю, але почав я усвідомлювати щось. Спочатку шукав очима ті чоботи, на яких моя пам'ять, мабуть, увірвалася. Потім почув хрипіння: „Пити! Води!” . . . і дуже був зди-

вований, прислухавшись, що це я так пищу. Хтось підліз до мене та розказав мені, що води вже давно не маємо. Куди їдемо — ніхто не знає, і вже довго ніхто в вагон не заглядав, а вагон ззовні замкнений. Чи він казав правду, чи то йому верзлося таке — не знаю. Але, коли я почовгав до котла, що стояв посередині вагону, то побачив у ньому тільки жовтий сухий осад. А пити так страшно хотілось: язик, горлянка — все так пересохло, аж шелестіло. Мабуть заснув, чи щось інше сталося — не знаю. Знаю тільки, що коли заглядав я до котла, був день, а тепер вечоріло, і знову бачив я і чув. Вагон був відкритий, і знову сестри. З балачок я зрозумів, що за цей вагон були забули, та щойно тепер нас знайшли. Мертвих повиносили, нас поскладали в якомусь порядкові, була вода та ще щось давали. І знову покотилися. Іноді довше десь стояли, і тоді заходили до нас сестри і, мабуть, то були лікарі, бо якось так поводились . . . Потім попереносили нас у вагони людські і положили на полицях у три поверхі. Здається, навіть температуру міряли. Але добре пам'ятаю, — води вже було досхочу.

І отож опинилися ми аж в Одесі. Мені під той час якраз і полегшало. Вилазили з вагонів, ходили по перону, зчіпившись по три й більше в рядок. В Одесі було вже зовсім весняно. Метушливо бігали лікарі-старшини, сестри — персонал шпиталю. На вагонах красувалися червоні хрести, — „підтягли” під „настоящий лазарет”. Казали, балачки такі хтось пустив, що наш шпиталь передадуть під опіку французам. Там, куди нас не пускали, видно було французькі уніформи. Ходили по перону і „золотопогонники”-денікінці. Це було таке дивне: ходять і наші і „блі”,occo один на одного споглядають, а не б'ються. Аж дис-

вимось, метушня якась, і когось таки б'ють. Поповзли ми туди, а поки доповзли — французи розігнали все. Прислухаємось, що це було, бо як-не-як, подія в нашому одноманітному житті. Хлопці з нашого ешелону між білими пізнали одного старшину, що був в Українській Армії, а тепер „викозирювався” в золотих погонах. Золоті погони зірвали („розжалували”) і таки добре його побили. Казали потім, що французи забрали, ніби під свою опіку, тільки ранених, а від хворих тифом відмовились і наказали якнайскоріше забиратися з Одеси. Ох, і кляли ж тоді, кляли наші . . .

І покотилися ми знову від Одеси. Куди — ніхто й не зінав. Та багатьом і знати не хотілось; почувалися „падлом”, від якого відсахнулися всі ті, в кому хтось людей хотів бачити . . .

І знову мені стало погано, знову накотив тиф. Уже котрий раз? . . . І пригадую, що було дуже-дуже зло. Лежав я на горішній полиці, стеля вагону так близько наді мною, тісно, темно, ніби все здавляє й пхас в якусь холодну прірву.

— „Мамо” — і похолов. Я „прогрішився”: козакові це не личить. Хтось підняв був мене на сміх. Хтось захищав мене. А кого ж я мав тоді згадати, коли здавалось, ось-ось і урветься життя. Малим, років 4-5, я дуже часто хворів (перехворів усіми дитячими хворобами). І все тоді була Мама біля мене: коли часом не бачив Мами, ставало погано, поверталася Мама — знов було легше. А сьогодні, Мамо, я так гріюся цим спомином; я такий щасливий сьогодні, Мамо, що Вас тоді кликав. Це така мала, мала подяка за Ваші молитви й слізози . . .

Той, хто застікував тих, що були сміялися наді мною, був на той час старший чоловік між нами, ро-

ків може під тридцять, з довгими козацькими вусами, — пан Сотник, як до нього всі зверталися. З того часу пан Сотник став моїм „опікуном”. В усьому вагоні його дуже шанували. Потім, коли мені вже полегшло, ніхто ніколи не згадував мені того випадку. Частина пошани до пана Сотника перейшла й на мене.

Так доїхали ми до Тирасполя, що над Дністром. З вагонів нас перевезли у Тираспольський Військовий Шпиталь. Чи то була якась темна кімната, чи то був уже вечір, або й ніч, коли нас „переганяли” біля якогось столика — реєстрували. Ділили на старшин і нестаршин. Волею долі у Залізничному шпиталі я лежав у старшинському вагоні; ну, а тепер мали розділити. Сотник усе намовляв мене йти до старшинської групи, а мені аж ніяк не хотілося брехати, хоч я і зжився з своїм вагоном. Таж у потязі були хлопці, які знали мене по полку. І ось, коли прийшла черга на мене, я збирається вже „відрапортувати” про себе, з-за моєї спини, а потім переді мною (мене легенько відштовхнувши набік) густим басом загуло „Пишіть: Хорунжий!”.

Так я перший раз був „підвищений” паном Сотником, на провесні, року 1919.

Лежав я тепер у старшинських „палатах”, — так називалися кімнати для старшин. Крім товариства, яке до мене вже звикло було, і де я нечувся погано, це відрізнялося тільки тим, що нам тепер давали халати з облямівкою на ковнірі та на рукавах малинового кольору, і дві грудки цукру на день більше, як у інших палатах.

А тому, що мені потім судилося лишитися у більшовиків дохворювати, то ціна за „підвищення” (две грудочки цукру!) була трохи замала.

Привозили все нових кворих і ранених, і це були наші „живі газети”. З усього виходило, що більшовики насуваються все ближче та ближче, а наші відступають до Дністра, до Тирасполя, а з другого боку Бандери — Старий Шлях відступу славної пам'яті Гетьмана Івана Мазепи.

Які були умови між Україною й Румунією, і кому належав тоді Тираспіль — не знаю. Але бачив тоді румунську армію перший і останній раз; дуже дивувався: гармати тягали воли, а гармаші в постолах.

Почалися переговори про перевіз ранених і хворих до Румунії. І ось тут до малинових обшивок і двох грудок цукру прийшла ще одна вигода: в першу чергу мали вивезти старшин. До того часу „підвищених” було вже значно більше, але без згадуваного привлею (халат і цукор). Адміністрація і лікарі були за „підвищення”. А румунам тяжко було перевіряти — то й обіцяли вивезти всіх. А на кінець вивезли дуже мало. Група, до якої мене було приписано на переїзд через Дністер, влаштувалася на подвір’ї шпиталля, біля плоту. Ходили поміж нами румунські старшини (скільки ж на них було золота і всяких шнурів та ремінців!), лікарі, санітари зі списками і викликали людей перекрученими іменами. І не було випадку, щоб ніхто не зголосився на виклик, хоч прізвища були по-перекручувані так, що іноді в них не залишалося нічого ні з початку, ні з кінця, ні з середини того правдивого прізвища. А іноді, і то відразу, голосилося на виклик і по дві-три особи.

Румуни дивились, щоб людина певно йшла, а як кроки були непевні, то показували рукою взад і скресплювали з списку, теж, мабуть, „з-під великого пальця”.

Багатьох повертали, бо, хто міг би був бадьоро перейти перед цією „комісією”, то вже й самі давно повтікали, чи то до переходячих попри Тираспіль частин, чи може в Тирасполі розташованих. До мене черга не дійшла. Довге чекання, непевність щодо „церемоніального” кроку перед румунською комісією ославлювали й так уже далеко невеликі мої силові ресурси. Пам'ятаю, що захотілося сісти. Тільки-но хотів сказати про це п. Сотникові, коли пліт, біля якого я стояв, поліз, поліз угору, як крило вітряка, і піднявся високо-високо. Я ухопився за те крило чи пліт і полетів із ним.

Прийшов ізнову до пам'яті в палаті. Пізнав старих мешканців, але були й нові. Все ж румуни декого забрали.

Знову почалася хворість. Накотило знову, — так я з тривогою думав, — а коли ? кінець ? чи кінця цим поворотним тифам не буде ? Думка, що можу лишитися більшовикам, змушувала збирати всі сили, та ба ! — найбільше, що я міг, ще повернутися на бік, трохи підвистися на лікоть, щоб побачити людей. А то весь час лежав горілиць, уперши погляд у стелю, намагаючись завжди, в хвилину просвітлення, вгадати: як воно буде ?

Страху не пам'ятаю. Але сум, самота — холодом дули в грудях, наче відчинене вікно.

Двічі на день лікарські оглядини. Це було щось, від чого чекав я якоїсь полегші, якоїсь зміни на краще.

На віддліі поворотних тифів був тоді головним лікарем д-р Шапіро. Скільки вже тоді пройшло часу від румунської „евакуації”, не знаю; та й тоді, мабуть, не тямив.

Як ніби зараз усе бачу: Доктор Шапро держить мою руку й щось пильно, нахилившись, розглядає в мене на грудях, пальцем ніби бренькаючи по моїх уже тільки шкірі та кістках. Щось нове, — не зводжу з лікаря очей. Відчуваю, що зараз скаже щось страшне. (Я цю процедуру з робленням рисок на грудях пальцем уже знатав). Але чомусь твердо вірив, що в мене плямистого тифу ніколи не буде. Чую, доктор до санітара чи фельдшера каже: „Перенести до шістки” (Відділ 6 — плямистий тиф). Усе в мене запротестувало, я аж вигукнув: „Не може бути, пане докторе!” Довгенько й уважно дивився на мене лікар, так ніби бачучи мене вперше. — „Добре, я попрошу ще подивитися доктора Чекардековича” (Д-р Чекардекович, лікар, шеф з відділу плямистого тифу). Ще раз глянув на мене і пішов оглядати інших хворих.

Лежав я.

Значить — смерть.

Аж тепер плямистий тиф, — не витримаю, це певне. І так страшно захотілося, щоб то була помилка. Так хотілось уникнути цього страшного оракула долі. Серце ослабло. „А в плямистому тифі головне — серце”, це так багато разів я чув. Та й що з мене тепер лишилося, майже нічого. Але те „майже нічого” так не хотіло вмирати. Та ще й на шпитальному ліжку. Все, все і всі, і ніхто не знатиме, де й як . . . І сотня . . .

І так мені світ заволокло, сірим липким рядном. Нікуди було глянути, побачити щось інше, крім ліжок і хворих на них, і чути тільки стогони та нарікання. Час повзе між півсном-забуттям і перекрученою хворобою-дійсністю; все сіре, липке, холодне, бридке; щось з виття псів у ночі.

Мабуть вечоріло. Дивлюсь — стоять біля мене: кремезний доктор Чекардекович і товстуватий Шапіро. Тепер уже грає на моїх кістках рука Чекардековича й чую: „Нема сумніву, перевести до мене”. І хоч би яким лагідним голосом не читати вироку смерти — все ж він вирок. Щоб не бачили люди моого обличчя, я натягнув собі прикривало на голову. Через якийсь час мене вже стягали з ліжка. Пам'ятаю, як несли мене на носилках, як носилки поставили десь під деревами; пам'ятаю, бачив верхи дерев, а між ними гойдалося небо з зірками; думалось тоді, що ось якась з тих зірок, мабуть, скоро згасне. Дивився, дивився я на небо, аж поки мене не внесли в двері — в смердючу яму вкинули.

Днів . . . тижнів . . . і взагалі часу — не було. Не було днів, не було ночей, — були мари, галюцинації. Жив я тоді (коли можна це так назвати) страхіттями; страхіттями, де окремі картини завжди мали закінчення, якесь над сили людські тяжке, до розпачу трагічне, а завершення всього — безумний страх і падіння в темноту.

Ось ніби ніч — чорна, чорна. Грім громить, не стихаючи; тільки переливається від моторошного гудіння з дзвінким лясканням до глухого падіння наче величезного каміння, з приглушеним виттям-зойками нестерпного болю. Бліскавка під гострими кутами ріже небо з краю до краю, щоб освітлити жах на мить, а потім все знову кинути в чорну темінь. А я в цей час ніби пливу на величезному човні. Стою на носі цього човна і в той час керую ручним стерном, міцно налягаючи грудьми на величезну деревину. А цей човен ніби острів, що тихо сунеться по воді, і хвилі, як гори, розбиваються об нього. І нараз бліскавка освіт-

лює малесенький човник, що пливе навпоперек моого напрямку, а в човнику мій брат Олекса. А моя гора сунеться, і, як я не кричу, як не давлю на стерно — човен не міняє свого напрямку: пливе на човник з братом, а той ніби нічого не чус й не знає. І в момент страшного напруження, безнадійности, неможливости щось зробити, щоб спасті брата . . . провалля, тьма . . .

Інша картина. Неозорий простір — рівнина. То Україна. Цей простір по діаметру перетинає дорога, ніби від горизонту аж до мене. І по цій дорозі суне по-малу якась потвора, ніби людина, ніби звірина, і має в руках довжезного батога, що ним ляскав то вправо, то вліво — від дороги аж до горизонту. А де вдарить батогом, там гадюкою, пробіжить вогненна лінія, а з неї розгортаються величезні клуби диму аж до неба, а землю лижуть гарячі червоні язики. І ніби це горить Україна. А я стою з рушницею і знаю, що повинен я вбити цю потвору. Тисну язичок рушниці, тисну з всієї сили, — рушниця не стріляє. Потвора наближується до мене. Ляскання батогом переходить в якийсь невимовний жах, що всього охоплює: рушниця не вистрілила, я не виконав наказу. Розпука . . . Провалля . . . Темінь . . .

І знов. Якась тиша, напосна неспокоєм. Передо мною направо величезна заля, а наліво ряди колон. Ці колони стали ніби скляні, і в кожній з них, як у пробірці, по одному стоять на дні козаки, старшини нашої сотні, полку, цілої дивізії. Стоять на струнко. Дивлюсь, а ніби всі ці люди поволенки починають підноситися, ніби випливати догори. І нараз бачу, що то підносить їх кров — людська кров . . . Потім бачу, всі стали на якийсь висоті в оцих колонах-пробірках, а кров і далі підіймається все вище та вище, щоб за-

лляти-втопити цілу нашу дивізію. Тривожне почуття в могильній тиші цієї залі поступово, як підімається кров, переходить у жах. В одній з колон бачу брата Олексу. На стіні держак ніби від помпи; я біля цього держака. Я знаю: треба повернути цей держак — кров перестане підноситись, і брат, і всі з ним будуть захоронені. І в цій несамовитій тиші я тисну, тисну, що маю сили, на держак — і не можу його зрушити . . . Кров іще підімається. І коли вже німію від безсилля ї жаху . . . провалля . . . тьма . . .

І ще. Ніби десь фабрика війська. А там, де я, тільки частини його приходять; безконечна кількість вагонів з тулубами, головами, руками тощо. І з цих вагонів частини людських тіл зсипаються по жолобах, розміщених по радіосу, до центру. І ось, у центр вискають: нога права, за нею з наступного жолоба нога ліва. Коли ноги вже стоять, на них наскачує тулуб; на тулуб — голова, рука ліва . . . а правих рук нема . . . Все з блискавичною швидкістю формується в рої, чоти, сотні, полки, дивізії. Все маршує на фронт. А я кричу, комусь погрожую, прошу: праві руки, де праві руки? . . . Почуття марності всього кидася мене ніби в огонь, ніби згоряю від безсилля, жалюй люті . . . І знову провалля . . . темінь . . .

Ввижастєся, як дійсність, Соняшна Україна, Благодать на небі й на землі. Все таке свіже, чистеньке, все напосне спокоєм. Люди, хати, небо й земля — ніби з чарівної казки. А я — ніби дух. Мене ніхто не бачить, а я бачу усіх у душі. А там ніби в кожних грудях „Кобзар”. І коли я так дивлюсь, то легенъкий вітрець перегортас сторінки „Кобзаря”. І мені так гарно, гарно . . .

Нараз ніби я орю поле, і все це бачу здалека. Почуття спокою тривожить глухий, сперва десь далекий, грохіт барабану. Що гучніш стає барабан, то почуття тривоги все більш і більш огортає душу. Картина „Соняшної України” все маліє й маліє, аж нарешті стає маленьким образком. Барабан б’є вже як грім. І нараз я знаю — борозну треба дотягти до межі, барабан перестане бити, і „Соняшна Україна” вернеться. Коні в плузі летять; м’яка, пужка земля відлітає від леміша, хвилею лягає вправо. В шаленім руху летить усе вперед . . . але відходить і межа, десь гублячись за горизонт. Оглушуючий гуркіт барабану . . . І знову провалля . . .

Ці всі кошмари, можливо, мають якусь підставу в тому, що саме в той час точилися бої біля Тирасполя. Потім уже, коли я став ходити, мені показували ями, що їх поробила артилерія навколо шпиталю. А ще пізніш, коли я вже повернувся до сотні, мені розказували хлопці, що, довідавшись, що я лежу в шпиталі, хотіли мене взяти з собою. Але лікар, д-р Чекардекович, сказав був: „Візьмете його — напевне вмре, бо дуже слабий, і мало надії, щоб взагалі вижив; але, може, коли лишите, то виживе”.

Нічого не пам’ятаю з того. Тільки кашкет Андрія Паська, — бо він, чомусь, носив не шапку, як носили всі Богданівського полку, з голубими шликами, а кашкет Лубенського полку, з жовтим низом і блакитним верхом. І той жовтий низ лишився в моїй пам’яті тоді, та якийсь біль, пов’язаний з отим жовтим низом; біль, якого я не міг зрозуміти, аж поки хлопці не розказали, як приходили прощатися зі мною в шпиталі.

Але пам’ятаю ще один сон, що якось окремо стоїть в пам’яті і не подібний до попередніх. Ніби мене

хтось невидимий провадить до якогось величезного палацу — „Палацу Чудес”. Настрій, почуття в мене таке, ніби маю побачити щось далеко переходяче межі уяви, щось наємніче, величне, загадкове . . . А хто мій провідник — не бачу й не знаю. І хоч знаю, що він — жива істота, проте знаю, що він якийсь не такий, як усі, — він дух. І він ніби розказує мені, що в цьому „Палаці Чудес” можна навчитися всього; ну, абсолютно всього, що тільки можливе на цьому світі, навчитися і стати досконалим у вибраній галузі. І перше чудо: коли ми підійшли до дверей цього палацу, мій дух-проводник ніби положив руку на стіну і подав мені плитку шоколяду. „Хіба”, — питую, — „цеї палац збудований з шоколяду?” — „Ні”, — каже, — але я можу відломити шоколяд від стіни”. Потім мій провідник повів мене по залях, де були окремі школи, і показував мені досконалості вивчених у цих школах.

— „Ти любиш театр?” — питас.

— „Так” — кажу. І відразу дивлюся на сцену. А там відбувається дія — масова сцена баталістична. Полки маневрують по полю, стріляє артилерія, сходяться каре, летить проти себе кавалерія . . . дим, порох, щось летить у повітря від розриву стрілен . . . Земля здригається й угинається, як то говорять в оповіданнях. Я так переймаюся баченим, що хочу й собі побігти до воюючих, тільки ніяк не можу розпізнати, де наші. Дух-проводник затримує мене й каже: „А тепер подивимося за сцену”. І бачу: на похилій площі у світляній плямі лежить одна-однісінька людина, а в ній від усіх пальців на руках і на ногах натягнуті мотузочки, і ця людина тими мотузочками по-різному сіпас, а підборіддя стукає по клявіятурі, і взагалі все

тіло, всі частини його, що поєднані мотузками, перебувають у русі.

— „Ото” — каже провідник — „він один усе робить, і цього його навчили тут, у цій школі досконаліх”.

Потім показав мені бібліотеку. Довжезна черга відвідувачів. Тихо. Ніхто нічого не говорить, а доходячи до столика, показує папірець і — звідкілясь з повітря кладеться сама собою на стіл книжка. Коли я глянув на стелю, а там у величезному куполі (як у церкві) сюди-туди літають книжки, вихилюючись, щоб не штовхнути одна одну, наче чемні люди, та підморгуючи або усміхаючись, летіли до своїх столиків.

Пішли ми кудись, де було повно полице́ з книжками. На драбинці сидить одна людина з дзеркальцем і тільки крутиТЬ ним сюди-туди, а з дзеркальця ніби блимає вогник, і книжка сама летить. „Оце” — каже провідник — „досконалій бібліотекар”. А мені ніби здається, що це великою силою волі людина змушує неживі предмети рухатися, підлягаючи її наказам.

Потім пішли ми в клясу малярів. Величезна заля, повна мольбертів, за якими стоять малярі. Посередині залі ніби невеличка кругла сцена, і на ній теж мольберт учителів. Малюють людину. Модель стойть десь аж під стелею й одночасно помалу обертається і з сценкою й учителем. Малюють і учні й учитель обома руками, і то так, що долоня відкрита, а поміж пальців по чотири пензлі і водить ними по полотні. Всі дивляться тільки на модель, а не на полотно. Черкнуть то правою то лівою рукою, і малюнок, так би мовити, росте. Стою я з запертим віддихом, повний здивування. Настрій молитовний, і тиша, тиша . . .

Після цього повів мене мій провідник у ресторан. Столики, столики без кінця й краю, і в ширину й у глибину залі. Сидять люди за столиками, а між столиками рухається якась піраміда, укладена з тарілок, і ті тарілки ніби якась невидима рука так страшенно швидко розставляє, і ніщо не цокне, не розхлюпується. Бачу — в середині тієї піраміди знаходиться людина, і все те робить рухами стоячої гадюки. Дивно! Стою з широко відкритими очима, і не можу з дива вийти. Всього, — каже дух-проводник — тут можна навчитись і стати досконалим в своєму фахові, лише треба дуже цього хотіти й ніколи нічого не збрехати. Кожна млявість у хотінні, кожна брехня зблільшують реченець науки. Потім ми дістались туди, де ніби відходять ті, що покінчили науку. Свідоцтва не дають, але грошей можеш узяти, скільки хочеш. Багато з відходячих беруть з віконця гроші й не рахуючи кладуть у кишени. Але дехто тільки вклоняється до віконця та йде до дверей. Провідник тлумачить мені, що ті, хто бере гроші, то гірші учні, і їм гроші потрібні, бо вони все ж не так вірять у себе. А ось ті, що не беруть зовсім нічого — ті вірять, що для них все приготововане там, поза школою. „Ось” — каже — „бачиш, дівчина пішла, так та таки зовсім нічого не взяла, тільки відломила плитку шоколяду з стіни”.

І бачу: довгий коридор, і та дівчина, не то танцюючи, не то пливучи, стоячи доплила до сцени. І вужиком почала танцювати. То витягалася високо до стелі, то майже стелилася по долівці, то ніби грайливим хмелем вилася по стінах, то дрібною хвилею розливалася, лагідно пригортаючи до себе зелені береги. І все це якось ніжно лоскотало, грайливо колисало, сповнюючи все якоюсь неземною радістю. Потім ніби

потяглося море рук до неї, і вона побігла, побігла по тих руках — аж десь злилася з півсвітлом довгого коридору. А провідник- дух: „Понесла радість людям” . . .

Отаке верзлося, багато того було.

Одного дня почув, що я живий, тільки ноги окремо, руки окремо, тулуб окремо, окремо й голова. Хотів повернути голову — не слухає. Знаю, що маю й руки й ноги, але все це лежить окремо. Як все це постягати докупи — не знаю, бо не слухають мене. І знову мусіло бути провалля, темінь . . . за якийсь час знову бачу світло й людей, чую шум, але не мову, — і знову все провалилось кудись . . .

А потім чую: „Ta він живий!” — і бачу знов світло й людей. Зовсім не дивуюсь, що я ще живий. Це, мабуть, тоді здавалося мені зовні нормальним, або просто покищо такого питання не було. Але, питання: як стягнути докупи самого себе? Як поворухнути рукою чи головою — це проблема, яка мене турбувала, поскільки це взагалі стало проблемою.

Потім прийшла сестра-жалібниця, і щось довго довбалася у мене в устах, після чого якось стягло, ніби уста стали менші, але назагал дуже полегшло, і можна було хоча трохи ворухнути язиком. Від часу до часу щось уливали мені до рота, — тоді бачив я світло й людей. Провалля з тьмою чергувалися з шарудінням в устах.

Був ранок. Санітари мили підлоги. Наскільки мое (на спині) положення дозволяло мені, став розглядати палату. На деяких столиках побачив я кашкети й шапки з червоними стрічками. Що це таке? Мабуть, знов ті тяжкі сни... Але ні, — все якось не так. Пізніше і сестра з червоною стрічкою; он і якісь люди з червоними стрічками. Ясно — більшовики. Та як же

це так. Де я? Коли це більшовики, то чому я живу? Мабуть, цього думання була забагато, і була знову прірва.

І знову був ранок. Знову санітари мили підлоги, а ті кашкети й шалки з червономи стрічнами лежали ка столиках. І знову питання: де я?

Потім бачу: козак нашого полку, той, що в Одесі зривав погони, зрадів я, кличу. Пройшов і не подивився в мій бік. Чи я так кликав, мені здавалося, що кричу зо всієї сили. А сили цієї було в мене таки дуже мало. Я аж пізніше усвідомив, що я в той час міг хріпти та пищати і не міг більш. І так двічі я його бачив, двічі він повз мене пройшов. Знову здогадка: чи то він? А коли він, то чому не признається до мене? Нерозуміння ситуації ще побільшилося.

Ясно, що це шпиталь більшовицький. Але доктор Чекардекович двічі на день підходить до мене, приємно посміхається до мене.

Одного ранку санітар, домивши підлогу до моого ліжка, нахилився над моїм столиком, наче пораючись на ньому, тай каже мені: „Була морока з тобою, ну, а тепер усе добре. Ти не бійся, я хотів тобі сказати це раніше, та не було як. Більшовики зайняли якраз на Великдень і місто і шпиталь. Але з вас тепер нікому не сміють нічого зробити, бо місто Тираспіль заручилося за вас і взяло вас усіх під свою опіку, — охороняє від большевиків. Зліва від тебе лежить ваш, а зправа іхній. Ну, та ти тепер уже не дурієш”. Гарно усміхнувся до мене і, ніби поправляючи накривало на мені, не то легенського ляпаса дав мені, не то погладив... Той ляпас такий був мені дорогий, у ньому було щось таке тепле, хороше.

Їсти хочеться — ось що стало турботою дня й ночі. Дають тільки зупку — й більш нічого. А інші ідять і кашку й щось там. Кажу: „Я їв би теж ту кашку”.

— „Істимеш, але прийди сам до столика та візьми собі кашки”.

Сам прийди! Але як? Коли я сам іще недобре повертаю головою, та ледь-ледь постягав себе докути.

Закон. І рішуче: другу страву дають тільки тим, хто сам прийде й візьме. А коли б хтось дав хворому, що не може встати, буде покараний, а головне — хворого цим може вбити. Всі в оце вірили і строго дотримувались. Пізніш я й сам переконався, що недотримання цього розпорядження кінчалося смертю.

Не пригадую, як довго я рішався, але одного дня я таки пішов по тую кашу.

І сміх і горе.

З'їв я якось там зупку, а їсти смертельно хочеться, наче я й нічого не їв. Сестра, санітарки заохочують: „Вставай, ось твоя кашка, ходи, візьми її”.

Я вже бачив отих сміливих, чи повіривших в улесливі слова: їх приносили на ліжка під загальний реґіт хворих та усмішки сестри та санітарів. Ех, кашка, кашка!

Підвівся трохи на лікоть. Але голова ж така тяжка, і зовсім не хилиться, куди мені треба.

Знову ліг, пересунув голову, щоб як знову підіймався б, так, щоб не падала дозаду. Одпочинув. Операція з головою повелася: вона нахилилась наперед, так легше утримувати рівновагу. Сперся на лікоть.

Сестра, стояла біля мого ліжка, підбадьорювала: „Тепер” — каже — „спускай ноги”. Хотів на сестру глянути. Де там, і голови не поверну: скорше висить ніж тримається на ший і тільки перешкоджає мені. От,

якби голови не було, може, якось я б і піднявся... А їсти ж чим? Там же рот!... Думав і відпочивав. Почав совати трохи ногою — пішло. Нога злетіла з ліжка, але так якось ралтово, що я не втримав різноваги, голова перекинулась дозаду, і я лежав по діагоналі ліжка із спущеною ногою.

Уклала мене сестра в ліжку й потішила: „Моло-дець, але кашку спробуєш дістати завтра”.

Нічого не хотів я ні чути, ні бачити. Горе мое було невтішне. Думки про кашку, і спроби (ніби тренування) ніг, рук, голови не давали мені спокою та забирали ввесь час, коли я не спав. Хоч який я був дожлій, але все бажання й стремління було — за всяку ціну жити.

Наступного дня прийшла пора кашки. Обід. Випив зупу. Знов сестра заохочує до кашки, та я й сам підготовляв уже себе до неї. На диво навіть собі, я досить легко впорався з обміркованим пляном (повторення з поправками вчорашнього) і сидів на краю ліжка. Вчепився за бильце ліжка і — підвісся. Тяжко, тяжко, але стояв, тримаючись обома руками. Тепер проблема — повернутись, зробити крок, не впасті, скопитись за сусідне ліжко; пішло й те. Попри сусідне ліжко йшлося досить легко, але отої нецілій метр між ліжками, оте... — але переміг і те. І так декілька разів: ліжко, поміж ліжками, під пильним доглядом санітара, доплентався я до столу, де давали кашку.

Переможець дістав лаври — мисочку кашки дали, але кажуть віднести самому до свого ліжка й там спожити її.

Жорстокість, хоч і чемна, але небачена. Думав я: ну, як же тепер, коли мисочка забрала мені обидві руки, що так мені помагали прийти до столу. Іду поз-

довж ліжок бочком, обпираюсь місцем нижче спини. А між ліжками віддаль переборюю з великою напругою, і по доброму відпочинку. Кашка парує і так дражнить у ніздрях... Вся увага в кашці.

Але біда... Мусить же щось попсуватися, коли все йде так добре: відчуваю, що з мене спадають штанці. Очкурець якось розв'язався, і штани спутали мене, як коня на толоці, але я ж плигати не міг. Тримаючи міцно кашу й обпершись на ліжко, я дивився на сестру й санітарів, вирішивши боронити свою кашу „до останньої краплі крові”. Бачу по їхніх обличчях, що й для них це проблема. Випадок, з ряду виходячий, можливо, що таке вперше поставило життя перед ними.

А в мене вже й захист готовий: я очкура не зав'язував, то й винен, хто штани на мене натягав.

Довга сорочка прикривала все те, що могло б мене позбавити хоробрости й увести в засоромлення, а на коліна нехай дивляться. Видно, мій вигляд був занадто рішучий. Сестра наказала санітарові натягти штанята на належне їм місце, та добре зав'язати очкурець. Поглядали на все це й хворі, і вигуками признали таке рішення сестри за правильне, а мене підбадьорювали до дальшої перемоги. Очкурець і штанята я моментально забув, і трошки відпочивши, легше переміг решту дороги до ліжка. Кашку з'їв, і тут же вирішив, що тієї каші абсолютно замало дають, і що то була ніяка нагорода за таке велике намагання її дістати.

Тепер уже мені легше було орієнтуватися в палаті, хто наш, а хто большевик.

Приходили більшовицькі сестри, а за ними несли коші, і, в порозумінні з шпитальною сестрою, роздава-

ли своїх хворим принесені їжу й овочі. Звичайно підходила більшовичка до ліжка та питала: „Большевік?” Коли так, залишала те, що дозволяла шпитальна сестра. Коли ні, проходила далі, і якщо не завжди сичала, то завжди лишала погляд ненависті та огиди до нас.

Спасибіг їм, отим „сестрам-більшовичкам”: це нас об'єднувало й відрізняло від тих, якими боялися ми бути названими.

Отак помалу почав я ворущитися. Хворі більшовики може б і кусали, та хтось з персоналу шпитального завжди знайшовся, щоб їхні думки привести до належного стану, порядку. Наче порада дбати краще за себе й не забувати про те, що можуть дістатись туди, куди бажають близньому, скоріш як це припускають. І що в шпиталі є хворі, а нема українців, більшовиків чи молдаван. Це була постанова старого персоналу шпиталю. Більшовики, що лежали хворі, чи приходили до шпиталю як сестри, дивились на це інакше. Та шпиталь тепер був під опікою міста Тирасполя і місто тут мало що говорити. Видно, більшовики тоді ще мусіли рахуватися з громадянами. Лишалось їм сичати, і вони сичали гадюками.

Ліжко зправа від мене займав мій землячок з Харківщини, який мені розповідав про їхні (більшовицькі) перемоги над нами. Розповідав і не знав, що частину його оповідань я знав з іншого боку; і що не такі то вже й велики були успіхи більшовицькі: били й ми їх, та ще й як, — бо наші частини часто бували проти себе.

Коли я вже зачав ходити (лазити), хоч іще з великим трудом і підpirаючись на палицю, мені сказали збиратися.

Завжди нове в таких обставинах, мабуть, у багатьох сприймається з холодком у грудях. А це ж куди? Можна запитати тільки себе...

Дивиться санітар на мій столик, подивився і я туди: там звичайно лежать речі хворого. Нема в мене нічого.

— „Нема нічого” — стверджує санітар.

— „Нема” — кажу й я”, ще раз ніби дивуючись. „Так ходім”.

Перейшли тільки в іншу кімнату, густо заставлену ліжками й повну людей. Санітар гукнув: „Староста, прийми”. Прийшов, бачу — наш старшина, хоч не пригадую, де й коли я його знав.

— „Хто і відкіля”, питася. Дивимось один на одного, не знаю, що йому відповідати. Картку санітар повісив над ліжком — там написано, хто (я показав очима); а звідкіля? — з Харківщини; частина моя — 1-ий Козацький імени Гетьмана Богдана Хмельницького піший полк, кінна сотня, 2 чота.

„Тут усі наші. Це не тюрма, але й не шпиталь”. Підходило ще декільки наших, але бачили, що мені не до балачок, і відходили. Стояти мені було дуже ще тяжко і я ліг. За якусь добу підійшов до мене хлопець, каже мені посунувтись і ліг біля мене. І зачав мені оповідати, що він знає мене ще з того шпиталю десь на Київщині, потім на двірці лежали разом; разом перебували всі транспортації, включно з Одесою й сюди, до Тирасполю. І що він такий же „липовий” хорунжий був, як я. Але, щоб я не боявся, — всі старі документи знищенні, і всі тепер, і старшини, стали козаками. Для більшовиків, мовляв зроблено, що всіх старшин вивезли до Румунії.

А далі оповідає:

Більшовики зайняли шпиталь на перший день Пасхи. Було сильне бомбардування перед тим і міста і шпиталю. Потім — каже — подивиша, як під самими вікнами, де ми лежали, падали гранати. У палатах творилося щось страшне: хто міг — утікав, хто рачки ліз; були такі, що вішались; були й такі, що застрелились ... Персонал — доктори, сестри і санітари — не відходили із шпиталю. А коли ця банда вірвалася до палат, почався грабунок; було декількох забитих. Не помагали ані прохання, ані погрози лікаря — що всі вони ризикують захворіти. Він сам (мій інформатор), каже, лежав у ліжку, тільки що очуняв був, і було йому все одно — хай буде, що буде. Тікати не міг, не було сили, та й куди. Стрілянина була навколо всього шпиталю. Вбивали тих, хто втікав. А про мене розповідав: „Твоє ліжко перекинули з лайкою, бо думали, що ти й дівчина, це зза твого довгого волосся. Ще один вилаявся: „і ця к.... була в Петлюри”. Забрали твого портсигара та все, що ти там мав”. Накінець прийшло якесь більшовицьке начальство, як уже було по всьому, та повіганаючи тих, хто ще там догравував. Персонал і далі лишався в палаті.

Ще ж того дня почали прибувати хворі більшовики, і їх клали між нами.

— „Я — каже далі — все дивився на твоє ліжко, що ти будеш тепер робити. Ти вже давно був прив'язаний до ліжка, зашнурований, як черевик. Ти був найбуйніший в палаті: тільки, було, впіймають тебе десь, положать, а за хвилинку ти знову біжиш, кричиш щось, тебе ловлять, ти рвешся. Що ти кричав — тяжко було зрозуміти, але одно в тебе виходило ясно, що ти козак і не дозволиш з собою так поводитись.

Кликав усе якогось Олексу (я йому сказав, що то мій брат, і теж десь у нашій армії мав би бути), кликав батьків, сестер. А дуже часто споминав свою сотню. Потім затих. Думаю, стало тобі легше, але побачив, як при черговому огляді доктор сказав прикрити тобі лице покривалом. Це вже ми знали: доктор не вірить, що той хворий буде жити. А за хвилю санітари відтягли тебе з ліжком, прив'язаного, в куток, куди ставили тих, що мають умерти, щоб їх не бачили ті, що ще живуть. Коли мене переводили в оцю кімнату, я попрощався з тобою, подивившись у той кут. А ти — ось живий. Я — дорошенківець; ми з тобою однієї дивізії".

Мені було дуже тяжко пізнавати людей. І, взагалі, я майже все забув. Потім мені показали все необхідне: куди ходити можна, коли. Куди краще не ходити, бо там хворі більшовики збиралися. Одне слово — завели в нове життя. А на ті двері, звідки мене привели, краще не дивись і не підходить: заборонено наблизатися. Почав я вживатися в нових обставинах. Згадав і на козака з нашої сотні. Довідався, що всіх наших, коли трохи хто поздоровішає, виписують із шпиталю і відсилають: або до міста Тирасполю, або до Одеси. Згадка про Одесу мені була дуже неприємна, і захотілося, за всяку ціну, лишитися в Тирасполі — нова турбота. А козака того виписали до Одеси. Жаль мені стало його дуже.

В палаті, куди тепер мене перевели, хлопці (може я мав би якось інакше називати у споминах моїх товаришів недолі, бо були там люди і віком і положенням різні, але це звернення якось приросло мені до серця за ці довгі роки; нехай мені буде пробачене, коли, (може, це не так) трималися дуже вільно. Балачки про так недавнє минуле не переставали. все знаходились

оповідачі і купка слухачів біля нього. Все згадувалось з великою пошаною й неприхованою гордістю за свої частини, та як билися з більшовиками. Більшість хворих походила із Запорожської Дивізії — частини Української Армії, які вже мали, так би мовити, стаж і мали право зараховувати себе до старих вояків.

Оповідав сотник Яхно, харківець, як збив бронепотяги „Забайкалець” ч. 1, ч. 2... Той бій і я сам бачив. Це було в перші дні боїв з більшовиками взимі 1918-1919 років. Дійсно, положення нашої піхоти тоді було більш, як погане. Ці два „Забайкалці” заходили нам і в тил і фланг. І нараз артилерія з нашого панцерника (плятформа, обложена прасованими солом'яними в'язками) в неймовірно короткий час ці два (тоді модерні) броневики підбила, не тільки не давши обійти наші частини, але й спричинилася до повного розгрому наступаючих більшовицьких частин.

Славне було діло, і було чим похвалитися сотникові Яхнові. А тепер сумніваюсь: чи не звався той сотник — Сахно?

Хоч як ніби вільно було в палаті, але всі знали, що цитаделя стара, де знаходився наш шпиталь, обставлена більшовицькою вартою. Що буде далі?

А я мав іще й іншу турботу — пригадування минулого. Як я вже згадував, — я все перезабув, або майже все. Дещо пригадувалось, сказати б, легко. Але багато речей нагадувалося з великою натугою, майже до повного вичерпання й знеможення. І оте пригадування займало майже всю мою увагу, і на цьому я зосереджував усе своє сество. Ось як мені пригадувався вірш Т. Шевченка „Минають дні”: хтось сказав біля мене „минають дні”. Мене десь там щось „вкололо”: я щось таке знат, були пов'язані з тим якісь пережи-

вання . . . і починається просто-таки мука: а що далі? Я тоді звичайно втікав від людей десь у куток, у самоту та „давив” на свій мозок, а він же так неохоче видавав те, що десь там глибоко було заховане. Але по-тихеньку виходило: „минають ночі”. Пригадав, знаю вже, що це вірш, але далі, далі що? „минає літо”, ніби на стрічці стоїть перед очима, а далі — чорно . . . Коли вже пригадав пару рядків, тоді далі йшло вже легше. Іноді на чомусь затиналася пам'ять, і тоді „стоп” на довший час.

Десь побачив альгебраїчне рівняння: „ x ” скочив якимсь спогадом всезаступаючого непорозуміння й не-відкличної всюди присутності. Довго, довго дивився я на те рівняння, до болю голови пригадував. І довго мене той „ x ” невідступно переслідував. А потім вискочило ніби само. І почалося пригадування з цієї ділянки. І, цікаво, все, що пригадав у ту добу, живе в моїй пам'яті й до цього часу. Особливо, вірші. Чого не пригадав тоді, в перші часи після хвороби, коли й здібав пізніш у житті — чи то якусь раніш прочитану книжку, чи вірш, чи з давнішої моєї науки — все бриніло в мозку, як якийсь давній, давній спомин чи сон, як якийсь стертий напис не до прочитання.

На дворі була весна. Я вже настільки поправився, що більшу частину дня був поза палатою — в шпиталевому парку, або на валах, перележуючи в наших буйних бур'янах.

А весна була наша, українська: ніжна зелень молодих листочків на деревах, висока блакить чистого неба, повітря напосне пахощами свіжененької трави, тепла вогкість парку. Коли вперше переступив поріг палатки, коліна підгинались, і я сів опершись плечими. Так приемно було біля нагрітої сонцем стіни.

— „Сиди, Апостоле”, — сказав мені той, хто по-міг зробити мені перший вихід. Хлопці прозвали були мене Апостолом. Чому? Дістав я в шпиталі сірячину таку, халат, подертий на шмати; були тільки плечі та щось невиразне висіло вниз. Знайшов десь я мотузок і ним підперезувався, та ціпок, що його постійно тримав у руках. Можливо, це витворило по асоціації щось таке апостольське...

Сили прибувало помалу, а прибувало. Їсти хотілося дуже, але нічого не було, крім того бідного пайка, що давав шпиталь.

Ніхто нічого не знов, що діялося в світі, де наша армія. Якісі відомості з більшовицьких газет, та хто їм вірив? Вони всіх били й усюди перемагали. Що робити далі? Набрати сили, а далі видно буде. В гуртках обмірковувалося всякі пляни. Входили в розрахунки: поворот нашої армії, повстання, побіг через Дністер. Але були це тіні, а не люди, і пляни могли бути тільки плянами.

А все таки, мабуть, найбільшою проблемою тодішнього нашого дня було — їсти. І свідомість казазала: діставай їсти, або — кінець. Не варт було з хворобою боротися, вихворюватися. Але де дістати щось їсти? Як?

Хтось якось діставав десь кусень мамалиги, чи зайву тарілку зупи — ділилися хлопці. Але все те було „муха псові” Іноді, якимсь незнаним шляхом, приходили хлопці з міста, щось приносili, мамалиги, цибулі, солі...

Кажуть, козак не без долі. Одного ранку сиджу я собі десь на сонечку, — пригадую перезабуте за хворобу, морочу свій пісний мозок, міркую про всячину, а все кінчаю — їсти... Люди ходять сюди-туди: їм не

до мене, а й мені не дуже до них. Хлопці, що сиділи гуртом, розійшлися, бо з чого починали розмову, а на „їсти” кінчали... Мабуть закуняв я, сидячи біля стежки та опираючися на стіну. Нараз побачив я жіночі черевики, що дуже близько стали біля мене. Думаю: чогось стала сестра, зараз піде. Не йде. Піднімаю голову, але сестра стоїть так близько, що обличчя її не видно. А коли я підняв голову,чую, каже: „А я вас, хорунжий, давно шукаю”. Я аж всунув голову в плечі. Ото напасть, думаю: бо були вже випадки, що більшовицькі хворі били наших хворих. Все ж іще глянув на неї, — ні, не знаю її. „Анет” — каже — „з п’ятого відділу, сперва у нас лежав? Забув?” Я підвівся. Дивлюсь, гарненька білявочка-сестра. І хотілося, щоб пізнав, та хоч убий, як кажуть, не можу пригадати.

— „А зовсім дохлив!”

На таке зауваження я, мабуть, усміхнувся, а сестра зовсім таки розрекоталася.

— „Зайдіть до мене” — запрошує. Але бачучи, що я зовсім нічого не розумію, не пригадую, казала їти за нею. По дорозі розпитує її сама оповідає, — все разом. А я, намагаючись хоч трошки щось пригадати, зовсім розгубився... Прийшли до неї в кімнату.

— „Ще нічого не пам’ятаєте?”

— „Нічого!”

— „А на столі?” Підійшла Анет до столу й стоячу на столі величеньку фотографію повернула до стіни з лукавою усмішкою хитруна-переможця. Я пригадав. То був портрет когось, дуже подібного до Котовського. Коли я лежав іще на тій п’ятці, то гуртом з іншими заходив до Анет, бувало весело. Але моїм першим ділом було, запитавшись дозволу в Анет,

повернути того портрета обличчям до стіни. Я думав, що то Котовський. І це завжди викликало загальну веселість, включно з Анет: був то портрет військового балтійця, приятеля Анет.

Я махнув рукою, — мовляв, мені тепер однаково: хай дивиться, куди хоче, той твій Котовський.

Анет дала мені попоїсти. В той час, коли я їв, підійшла близько до мене й очима показала вдолину. Дивлюсь: мій револьвер в складках спідниці.

— „Пізнат?” питася.

— „Дайте подержати!”

— „Погладь! Але тепер він не потрібний вам; знайте, що він у мене. І шабля й увесь одяг. Я сховала але й те все непотрібне. Чоботи візьмете, як по-здоровісте”. А потім, як не розсміється... „Знаєте”, каже, — „то б була „картінка”, коли б отак вийшов у парк поміж більшовиками: з лямпасами, шліком, — ну, в повній уніформі. А ?!”

Розсміявся ї я: „картінка”...

Анет трохи підгодовувала мене, — і вона мусіла боятися.

Та й довго це не тривало.

Одного ранку всю нашу палату виписали із шпиталю, — було вже нас тоді більш сотки люді.

Вигнали нас із палати озброєні більшовики. На стежці нас вишикували в два шереги. Розрахувалися. „Направо” і „шагом марш”. Ідемо, як хто може, підтримуюмо один одного. Нарешті збилися в купу („мат” прегустюючий в повітрі). Конвой ніяк не може дати ладу: як можете йти вдвійку, коли обоспадаєте, — ніяк. І ніякий „мат” не поможе. Пригнали нас у довжелезний гараж. І тепер по одному підходь...

Лежать купи сорочок, штанів, гімнастъорок, узуття й інше.

Більшовик бере з купи й кидає черговому; той бере та йде до наступної купи, — і так аж до кінця, до повного „обмундірування”. Все це барахло брудне, багато того в засохлій крові. В очах темніє, як подумаєш, що все це треба на себе зодягнути. Гидко тримати це в руках.

Комусь кинув більшовик дамський черевик і валянок. Тільки той хотів щось сказати, як підскочив до нього конвоїр, і вже не тільки „мат”, но й приклад пішов у роботу. Після того мовчки брали все, що „вильосували”. І, коли один з нас дістав був дамський „ліфчик”, мовчав теж. Мені дісталося: брудна білизна, аж чорна, гімнастъорка з обшивками кулеметника, суконка, повна гнід, штани з підлітка, два ліві черевики і кожушок, повний вошій.

Всі ми дивилися на це гідно й спокійно. Всі ми чули науку конвоїрів, павторювану на всі лади, але однакового змісту: все одно, в чому розстріляють, — чи у валянку, чи в дамському черевикові, чи й так, босого. Коли так, то ніби вони мали правду. І хоч горлали про „на бoso розстріляного”, але коли хто намагався позбутися чогось з цього „обдарування”, діставав прикладом.

Повели нас знову до шпиталю. Шлях від гаражу, що ним ми повертали, не дастесь описати. Люди — ледве лізуть, перед собою несучи купу барахла, на яке гидко дивитись, а тут ще мусиш його тулити до себе, щоб чогось не згубити. Комусь щось валиться з рук, хтось на це наступає, падає один і другий, барахло перемішане. „Мат”, приклади в русі... А в очі хлопцям краще й не дивитись і не пригадувати цього.

Перед палатою наказ: негайно передягтися, здати все шпиталеве і назад до ладу.

Конвой у шпиталь не входив.

Почалося прямо благання сестри, щоб дозволила декому лишити хоч білизну. Махнула старенька сестричка рукою, — робіть, мовляв, як хочете... Та ѹ що могла сказати сестра - жалібниця, побачивши той бруд, засохлу кров, а в декого й дамську білизну...

Покінчивши з переодяганням, повілазили ми знову до ладу. Тоді нас привели під шпитальну контору, і зачалося читання списку — перевірка присутніх. Скінчилось і це. Ставлять знов у шереги... І команда: розстібнути гімнастъорки. Один більшовик ззаду, а один спереду. Коли вдарить когось передній— бив і задній. Це була контроля: били тих, у кого була шпитальна білизна, — били всіх. Але й конвоїрам мабуть, того було забагато: просто приказано було бігом у шпиталь і назад у білизні, що її видали. Все було ніби до виконання, але „бігом” тільки конвоїри могли. Не помагали й приклади. Накінець ще одна перевірка по списку і білизни. Колона потяглася. Дехто пізнавав, що то дорога до міста. „Маг”, приклади, заборона розмовляти, тримати ряди, і дідько його знає, що там не виробляли конвоїри, бігаючи вздовж нашої валки.

Почалося падання людей. От іде, йде — і падає... Коли декілька прикладів не помага, і людина взагалі не дає знаків, що щось чус, наказ — нести. Звичайно, ті, що несли, за якусь хвилю й самі падали. Впавших стягали в більші купки та залишали їх з конвоїром. Колона поріділа. Кожен оглядався, або думав: що з тими, що залишились? Куди ведуть нас?

Перейшли „Сем'оновський парк”, пройшли вулицями Тирасполя і, накінець, привели до якогось уряду.

Довго старшого не було. Повернувся лютий, кричав. Зрозуміли ми тільки, що цей уряд нас не хоче, а передає якомусь іншому урядові. Знов водили нас вулицями міста. І той, інший уряд, теж нас не схотів. Падали далі хлопці... Хто впав, кудись відволікали... Конвой щодалі — лютіший.

Нарешті привели нас у ЧЕКА. Коли вели через ворота цієї страшної установи, то, мабуть, кожен покаявся в своїх гріяхах, а про вихід через ці ворота не думав, певне, ніхто...

Знову пішов старший з паперами, а ми стоямо серед двору приголомшенні. За хвилю виходить старший конвою, і з ним чекіст-жид, як це тоді нормальним було. Він подивився на нас тай каже так, на всю горлянку: „Разстрелять би ми могли всю ету сволоч, но о том в бумагах не просить, — веди куда хочеш, это не наше, пока, дело”. Відлягло від серця. Ведуть нас знову кудись. Цілий день ні істи, ні пити; тай валка наша малою стала, вже менше половини...

І ще одна установа не прийняла нас. Здається, то була та перша, куди нас привели були ранком. Конвоїри — і ті вже похрипли від „мату”, менше кричали, а більш штовхали прикладами.

І, нарешті, завели нас на якесь подвір'я. Вспіли ми прочитати на воротях: „Тираспольський Охоронний Курінь”.

Про цей курінь ми дещо чули ще в шпиталі, бо з нього приходили хлопці до нас і приносили нам їжу — оту мамалигу і цибулю.

На якийсь час декому його „Одіссея” кінчилася.

З подвір'я, по якомусь часі, перевели нас у приміщення — імпровізовані касарні. Знову почалася перевірка по списку, що його передали конвоїри, став-

лення „по ранжиру”, розподіл по чотах, так ніби цього всього не можна було б зробити завтра, а сперва, коли не нагодувати, то бодай дати людям напитись та вільно передихнути... Та такий уже, мабуть, статут військовий.

Знову декілька упало.

Я ще тримався, але більше страхом, щоб не попасті в Одесу, а лишитися в Тирасполі.

Але впав і я, і то зовсім несподівано для себе. Був наче автомат: що командували, то я робив в якомусь отупінні. І коли чекав своєї літери, — ось-ось і мене викличуть, — скосив очі на ліжко; здається, ані голови туди не повернув, і вже лежав на долівці.

Прийшов до пам'яті в якомусь коридорі в куті з тими, що раніш „вибули з ладу”.

Чую знову лайку, але вже ніби в наш захист. А головне, що мене здивувало: хтось кричав, що ми теж люди. Думаю собі: хай буде і „теж”, а все ж люди. Відчуваю, що я мокрій під бородою, — ага! — поїли, мабуть, водицею, або бризкали нею, коли був непримітний. Підбадьорений усім цим, попросив напитися. Знову гамір: хтось наказує комусь принести води: поять усіх, хто приголошується до цієї благодатної рідини. І вже міркую: може попроситися назад. Я так надіявся на Тираспіль. А ось попсував усе. Куди тепер? З практики знаю, що краще не питати: чботом або ѹ прикладом можу дістати у відповідь за зайву цікавість. І знову треба віддатися невідомій долі...

За якийсь час підкотили тарантаси. Всадили нас більш, як могло вміститися, та ще ѹ одного впоперек нас, і повезли.

Як їхали містом, то не знали куди, але коли нас провезли мимо ЧЕКА і в той „Сем'оновский парк”, що

до шпиталю веде, а потім і на дорогу до шпиталю — стало ясно: Ідемо туди. І так воно й сталося. Ще раз перейшов мимо того столика, де колись записали мене хорунжим. Серце тъхнуло так, ніби за чимсь, що, борони Боже, вже не вернеться ніколи... А за хвилю вже й у своїй палаті: викупали і щось з'їсти дали.

Дурне, а почував себе так, ніби з тяжкої мандрівки повернувся до своєї хати...

У більшості хлопців падання було тільки наслідком загальної слабости, без поважніших наслідків. Дехто тільки мав якесь ускладнення — запалення чогось, як наслідок „прогулянки” до міста.

Мені нічого не сталося, очуяв через ніч і все було як перед тим: щоправда, теж не багато чого варте.

Їсти... Анет і далі продовжувала мене підгодовувати.

На дві кімнати (палати), де я лежав раніш і куди мене перевели потім, і куди я знову повернув, була одна сестра, вже старша особа, можливо, років під шістдесят. Наша палата мало турбувала взагалі персонал, а сестру зокрема. А в тій палаті, де лежали тяжко хворі, персонал збивався з ніг. Одного разу сестра запитала, чи вміє хто з нас міряти температуру та записувати її на той папірець, що висить у кожного над головою, — і дивилася на мене. Я поглянув на хлопців. Ніхто не зголошувався. Тоді я запропонував себе, думаю, діло не хитре: колись коровам і взагалі скотині міряв температуру. Сперва сестра ставила термометр сама та давала мені прочитати і слідкувала, як я записую. А оті японські термометри — куці, трьохгранні треба було навчитися читати. Крутиш, бувало, і сюди і туди, блимнє ртуть і моментально схоп

вається. По якомусь часі зовсім передала мені нашу палату. Була робота — була й нагорода. Сестра принесла мені щось з'їсти, ховаючи це під мою подушку, а я чекав, щоб знайти там щось. Наша палата, так би мовити, українська, поступово меншала. Большевики все вимагали місця для своїх, а наших, коли тільки була надія, що дійде до міста, виписували.

Одного дня сестра перевела мене в палату, де я лежав спершу, і передала мені ще й цю палату до міряння і записування температури. Мабуть, я таки добре виконував свої обов'язки, бо і доктор Чекардекович тепер часто звертався просто до мене з питаннями в довірених мені обов'язках. Далі передали мені і приношення ліків з аптеки, потім визначали хворих, яких я мав пойти дігіталісом. Таким чином став я санітарем.

У цім часі й Анет кудись ділася, так що ми й не попрощалися. Прислали нам нових сестер з Одеси. Була тепер нагода подякувати докторові Чекардековичу, бо з оповідань хлопців я вже знов, що він просидів біля мене декільки ночей перед тим, як послав мене в кут смертників. Та й сам я тепер бачив, як доктор не відходив від хворого іноді ночами.

Отож дякую я докторові, а в самого горло заціпило: знаю, що був уже там, майже звідкіль іще ніхто не повернувся. А він дивиться так, ніби над моєю головою, кудись далеко, далеко, і каже: „Зробив, що муєтися зробити, але спас тебе не я. Якщо не твоя молодість, так Бог”. А за хвилю по мовчанці: „І молодість від Бога. Хтось дуже хотів, щоб ти жив (мені пригадалася Мама, майнув образ моїх останніх хвилин у нашій хаті). На тобі я помилувся, а радий, що помилувся”. Щось так таке батьківське гарне заграло в очах

і на устах доктора... І відразу перевів він балачку на температури, дігіталіс, камфору.

По якомусь часі після нашого повороту з „прогулянки” по Тирасполі, хлопці, що витерпіли всі невигоди цього маршу, нав’язали стосунки із шпиталем і налагодили підгодовування. Спочатку хліб сухий та мамалига, а потім уже й ковбаса, навіть іноді масло та яєчка. Веселіш стало на серці й не так порожньо в шлункові. Хто був хворий тифом, той знає, чим стає людина після цієї хвороби: міг би їсти, мабуть, не тільки ввесь день, але й ніч — млин на повних 24 годин в добу.

Незадовго — і я вже був тільки один з полонених українців у шпиталі. Хоч і хвалили хлопці життя в місті, але не хотілося мені якось тепер туди. Сестра подбала й про якесь умундурування для мене. Старенька сестра, що раніше ледь-ледь якось з роботою, хвалилась мені, що тепер по обіді і поспить собі годинку. Доктор усе це бачив, і тримав руку надо мною. Хвороби, крім загального ослаблення, були справою його спеціяльності, а температуру я собі записував за вказівками сестри.

Внедовзі по прибутті нових сестер, я познайомився з двома: Одна з них називалась Марія. Вона час від-часу мала варту вночі. Тоді приходила й до нашого страшного відділу. А тому, що попервах не знала шпиталю добре та була короткозора, то я в ночі її вартування бував для неї провідником.

Сперва говорила російською мовою і зо мною. Коли ж довідалась, що я полонений українець, не сковала свого українства. Але яка була Марія, і через що я на неї таки не забуду:

У перший вечір, коли я ще не знати її, але знати, що має прийти нова сестра, я, як звичайно приготував так би мовити рапорт. Себто, треба показати тих з хворих, які потребують її ока; не забути, коли запитаєш, кому та коли давати дігіталіс, або що якийсь лік. Знаю, що тим дігіталісом поїли майже всіх тоді, а що воно добре на серце, та що добувають його з рослин.

Лежав тоді в нашій палаті один хворий молдаванин, — уроїв собі, що він брудний і неголений. Як тільки санітар трохи „дав зівка”, той хворий був уже у клозеті та мився всім, що там знайшов рідке, а шкрябав обличчя всім, що попало в руки. Спіткав я сестру Марію біля порога, — хтось її привів і передав мені. Тільки Марія ввійшла в палату, а тут уже наш молдаванин тікає до виходку. Я кинув Марію, та до нього, та прошу й перешкоджаю, як можу, щоб не вскочив у виходок. Марія з моєї розмови з хворим зрозуміла, про що йде. Підходить до нас. Я, ясно, уступив місце начальству біля хворого. Думаю собі: побіжиши ти, голубонько, зараз у виходок за ним, а я його потім митиму, а ось хто тебе купатиме, як він виллє на тебе щось там. Ну і на Марію споглядаю. А вона — прямо таки красуня: не низенька, струнка, з темним волоссям та великими блакитними очима. Обличчя такими лагідними лініями обрамоване, маленька вимodelювана ніжка — вперед простягнута рука. Відступився я зовсім. „Куди ти?” — питав хворого Марія. І потекла жалоба, яку я знати на пам'ять: — „Сестрице, подивися: три місяці немитий, воші, бруд, — не можу. Дружина не захоче глянути на мене”.

А Марія підходить зовсім близько до нього і лагідно, з ніжністю, на яку здібна тільки жінка:

— „Що, ти забув, як я тільки що тебе вимила? Ось дивись, білизну на тебе наділа нову. Такий ти гарний, чистенький. Ходім”.

Вирячив очі я, а мій хворий якось дивно зм'як, винувато дивлячись на Марію. Повела тихенько його від порога. Я показав його ліжко. Ліг хворий.

— „Не голений я” — слізно просить знову хворий.

А Марія так поважно й ніжно: „Зараз поголимось”, і до мене: „Братець, теплу воду й бритву”. Думаю собі: Сестричко, а де ж я тобі те візьму? Але зміркував, — першу ж шклянку, що попалася в руки, подаю Марії. Взяла вона ту шклянку і гладить сухою рукою щетину хворого, усміхається. Він блаженно, як кіт на сонці, плющить очі. — „Ну, а тепер поголимось”. Я подав ложку. Марія почала „голити”, а хворий уже спав . . .

„Маєте ще щось?”

Відрапортував, що було треба. Уважно переглянула мій рапорт і до всього діткнулася своєю рукою.

Закінчивши оглядини, вимила руки, скинула халата. „А ви, братець, мусите мене відвести”, сказала куди, — „бо я ще цього шпиталю не знаю”.

Тепер Марія здалася мені ангелом, який зійшов на нашу грішну землю. І такою довго Марія жила, ще й зараз живе в моїй уяві, тільки все рідше та рідше приходить у споминах, щоб засвітити зірку радости у ті, такі сумні часи.

Хоч ніколи Марія не оповідала, але відчув я, що було щось трагічне в її житті. Натякнула якось тільки, що вона така тепер самотня. І все ж у тім своїм горі, знайшла можливість стати мені другом, давати мені стільки гарного в отих наших коротеньких зустрічах;

діставала десь українські книжки, приносила завжди гарні відомості про нашу армію.

Завжди тішився я на наші побачення, і було мені щастям бачити, що й Марії вони приносять радість . . .

Вона зуміла розбройти мене з моеї недоладної „самостійності”. Коли, бувало, побачила десь в мене непорядок: якусь дірочку в „гімнастъорці” зашиту погано або й незауважену мною, гудзика не так, або й зовсім непришитого, — тоді, як того молдаванина неслухняного, своєю лагідною усмішкою змушувала скоритися. Пришиваючи на мені гудзика, давала мені ниточку держати в зубах. Це так робила Мама, випроваджуючи нас, дітей, до церкви, робила останній перевгляд, і коли зауважила щось — зашивала на нас, а ниточку обов’язково давала тримати в устах, а беручи нитку — цілувала нас . . . і маленькі пальчики Марії так гарно зшивали, і переносили мене в тепло рідної хати . . . Особливо зворушливі якось були моменти у відбиранні та повертанні спраленої речі. Скільки в тому було ніжного, пестливо теплого . . .

Ясно, що тепер мені ще більше не хотілося йти із шпиталю, та прийшлося.

Подивився на мене доктор Чекардекович якось не так, хоч як завжди тепло, тай каже:

— „Ну, що ж, козаче, мусимо розійтися. Начальство вимагає твого випису”.

— „Куди?” — з холодком у грудях запитав я.

— „У Тираспільський Охоронний Курінь. Власне звідтіля прийшов папір”. Попрощалися ми з доктором. Тепер уже не знов я, радіти мені, чи сумувати. Попрощався я і з старенькою Сестрою і, хоч пообіцяв їй, що буду навідуватись до шпиталю, але думав про Марію.

Прийшов наш таки, але з рушницею і забрав мене. Сперва пішли ми в канцелярію (одягу та білизни вже не перевіряли). І ось тут-то як же любо в мене серце забило. В документі значилось: „При сем проводжається (чи якось так) в оєнн плен и від ко за к Української Армии (ім'я, прізвище) і т. д.

Я так зрадів, що визнали мене ѹ мою армію: світ мені здався такий хороший, а панночку, що писала того папірця, готовий був признати найсправедливішою людиною . . .

Мій конвоїр по дорозі до куреня оповідав мені про життя в курені, ясно, все тільки гарне. Коли вже підходили до касарень, обійшли ми вулицю, що йшла прямовисно до річки, а конвоїр сказав мені, що вулицю просто переходити не можна, бо, як тільки хто появиться на ній, румуни стріляють, і були вже ѹ ранені і забиті.

Ось і знов Т. О. К. (скорочення: Тираспільський Охоронний Курінь). Тепер зауважив я, що ця вулиця рівнобіжна з Дністром і що вона перша від річки.

У канцелярії перебрав мене наш старшина з Дорошенківського полку, колись начальник комендантської сотні того полку.

Все говорилось і писалось по-українськи. Приємно було бачити та чути все це. Мене записали до чоти Якова Васильовича Дея, — теж наш старшина. Ця чота містилася на розі тієї поперечної вулиці, що її ми з конвоїром обходили і на перії, ближчій до Дністра. Наше приміщення, мабуть, колись був то якийсь склад чи крамниця. Входилося по сходах, що тяглися вподовж усього цього будинку, на критий ганок, а тоді вже до приміщення. В приміщенні чисто; замість ліжок — нари, але одноповерхові і з одного боку. Під

протилежною стіною з дверима і вікнами ближче до вулиці) козли для рушниць. Видно у всьому порядок. Передали мене чотовому. Високий, дебелий чолов'яга, ясно з усього — старшина, років під тридцять. Прийняв мене дуже гарно, хоч і з легенъким підкресленням, що він тут „дар і бог”. Зверталися всі до нього — „Яків Васильович”.

Дістав я рушницю, набої, місце на нарах. Уся чета складалася з полонених українців, декількох місцевих молодих жидів і матроса-москаля Осипова.

Декілька днів мені не давали служби поза касарнями.

Близче познайомився з командиром чоти Яковом Васильовичом. Говорилося досить свободіно. Договорились ми з Яковом Васильовичом, що якраз він із своїм відділом зміняв був мене на містку через Дніпро, десь у січні 1919 року. А це вже „щось” у вояцько-му житті. Ввечорі повів він мене в якусь „пивнушку-кнайпу”, платив за мене якусь шиплящу воду, а сам грав на більярді. Я зауважив, що його тут дуже добре всі знають (крім наших, ще було тут немало й інших), і що він прекрасно ганяє кулі, з усякими дублетами, триглетами й якимись там лузами.

Осипов був у Якова Васильовича в дуже, сказати б, великий пошані. Дуже часто при мені, але так, що я не чув, про щось говорили поміж собою, але з усього видно було, що тільки для них обох були ці балачки. Обидва лаяли жидів, що були в нас у чоті. Лаяти було за що: вічно викручувалися від служби і тільки дивились, як би дістати пайок та найстися. Але лаяли їх і карали немилосердно.

Одного разу Яків Васильович наказав мені взяти рушницю і щось багатенько набоїв; попід стіною

нашого будинку підійшли ми до самого Дніпра та залягли за якимись купами румовища, — Яків Васильович і я. Яків Васильович наказав обстрілювати противлежний бік — стріляти по румунах. Румуни відповіли сперва рушницями, потім кулеметами, а накінець заграли батерії з Кіцкан* по місті. Коли почали бити теж гармати, Яків Васильович наказав відійти до касарень. Таке повторювалося не раз. Сперва я думав, що це так граються „для проби нервів”. Підприємство зовсім без ризика, хоч спочатку здається таким: румунський берег високий, ми — у так званому — мертвому просторі. А батерія не може бити по березі, бо у випадку „недольоту” гранати рвалися на їхньому березі. Це я так собі розміркував і ходив майже радий — все якась зміна.

І пішла чутка, що Осипова десь у липні розстріляли більшовики. Якова Васильовича кудись тягали, чи він сам на час зник — не знаю. Але якийсь час його не було в чоті. А довідався я аж потім: як тільки ревком мав засідання, завжди били румуни по будинку, де було те збіговисько більшовиків і наших боротьбістів чи укалістів, що тоді в Тирасполі були в якийсь згоді з більшовиками. Казали, що був там і Любченко. Але знаю, що був відділ кінноти, де носили червоні шлики, і були це військові частини боротьбістів чи укалістів.

І хоч ми перестали „пробувати нерви” румунам, але вони все час від часу били по Тирасполю вже без нашого „запрошення”.

Службз. полягала головно на охороні місцевих установ, складів і т. ін. Але були випадки, коли нас від-

* Містечко на румунському боці Дністра.

ряджували й на інші роботи. Мені прийшлося і ями копати для померлих, і ліхтарики носити перед похоронною процесією. Бували при цих роботах і трагікомічні моменти, але про це, може, колись іншим разом.

Через якийсь час мене зробили чотовим підстаршиною у чоті Я. В. Я відмовлявся, як міг. Але знову покликав мене до себе Я. В. Я стояв перед ним струнко; став струнко й він передо мною. І, твердо вимовляючи кожне слово, каже мені: „Іменем команди нашої армії наказую вам перебрати чоту”. Що я міг на це сказати? — „Слухаю, пане полковнику!”

Я вже зінав, що він полковник. Чи він дійсно ним був — не знаю, але тоді вірив, що так. У списках розстріялих у Базарі є Яків Васильович, тільки не Дей, як він себе у нас називав, а Дейкон, і записаний, як військовий урядовець.

Хто був Я. В. Дей у Тирасполі? В Катеринославі змінив мене на містку начальних невеличкого відділу. Але це нічого не каже, бо тоді полками командували і підстаршини, а полковники іноді билися, як рядові.

Одного разу призначили мене з чотою охороняти магазин. Перебрали ми той магазин повнісінький людей, — все молодь, мобілізована більшовиками. Наказано охороняти так, щоб ніхто не втік, це найголовніше наше завдання.

На даху працювали робітники, направляли стріху. Мобілізовані ходили сюди й туди. Приходить до мене старший над робітниками і просить, щоб я під тим місцем, де вони працюють, звільнив від людей підлогу, бо може впасти на кого чи молоток, чи щось з матеріялу. Ну, а наслідки ясні. Склікав я цю „братію” до кута, подалі від небезпечного місця, зліз на якесь підвищення та й „махнув” промову. Нас часто

ганяли на всякі мітинги. Я так наслухався тих промов, що деяких промовців, яких чув частіш, міг досить добре імітувати.

Говорив я приблизно таке: з моменту, мовляв, як їх мобілізували, перед ними відкрилися можливості стати безсмертними героями, і т. ін. — у цьому дусі. А кінчив тим, що от, мовляв, дурний випадок: упаде якийсь сувій толю чи молоток — і „амба”, загинув, мовляв, без чести і слави. Була в тому чимала доля іронії. Але голосом — від шепоту до громів — точнісінько як той, кого я передражнював, промовляв я до присутніх. Дехто сміявся, дехто з острахом поглядав на стелю, від якої обіцяв я їм „амбу”.

— Зліз я з тієї „трибуни”-бочки, огородили небезпечне місце... і ніби можна було забути за цей випадок.

Підходить до мене робітник, як виявилось, у тій громаді мобілізованих уже були агіатори, спеціально призначенні для роботи по усвідомлюванні. Зачав хвалити мою промову й мої ораторські здібності. Сперва я хотів викрутитися жартом, — де там: він цілком поважно обіцяє мені рай на землі. І все тільки за те, щоб я іхав на села, як агіатор. І охорону мені дадуть (цей аргумент мені дуже „подобався”: добрий рай під охороною чекістів). Сатана агіаторська, доліз аж до командира куреня. Ну, а там уже мене охоронили від тієї напasti. А я зарікся „махати” промови.

Навкруги Тирасполя було дуже неспокійно. Тих агіаторів били, вбивали, як тільки де показався та була можливість це зробити. Надіялася на повстання (а воно пізніше там таки й було) і самому агітувати за тих, проти кого мало бути те повстання — можна було вскочити по своїй наївності в таку халеєу, що й світу не побачив би. Між іншим, Яків Васильович

прийняв був мою справу на весело і відразу запевнив мені повну безпеку.

Командиром Охоронного Куреня в Тирасполі був прaporщик Синиця. Чи був він в українській армії — не знаю. В курені бував він дуже рідко. Всю канцелярію і службу вели наші старшини. Сам він був чорнявий, досить грубий, якийсь апатичний (принаймні в курені), робив враження людини невольової; але вогники в чорних його очах досить часто поблискували.

Порядки в курені були „ура-революційні”. Було то таке збіговисько: по списках — сотні людей, а службу в більшості все тягли українські полонені. Ранком при роздачі „пайка” народу біля комори — видимо-невидимо. Потім усе це зникало; кого не вхопили зараз же і не післали на службу, того треба було чекати аж наступного дня.

Синиця на все це дивився крізь пальці, а підлеглим старшинам не залишалося нічого іншого, як вести „політику” начальства.

Скінчилися і дні Синициного „панування”. Не знаю, куди й як він відійшов. Але на його місце було призначено „товарища” Агєєва, — про нього казали: „настоящий большевік”.

Перший же день позначився в тов. Агєєва, як командира батальйону. Зібрали батальйон (тепер уже не курінь) і вишикували на вулиці. Наша чета на лівому фланзі лівого крила, остання десь там. Можливо, що була якась церемонія передавання — не пригадую. Можливо, що зogляду на революційні часи, а найбільше на близькість румунів, ніякої паради не було.

Згадую тільки, як перед фронтом з'явився новий командир батальйону: не дуже високий, скоріше вище

середнього росту, але, як кажуть, і ладно скроєний і кріпко зшитий. Те, що тоді називалося „військова виправка” — бездоганна, ненатягнута, вільно виливалася в пружних рухах гармонійно розвиненого атлетичного тіла. Хода легка, але не настільки, щоб відібрati щось від полковницького, скажім, масстата.

У, гад!... І більшовик?!...

Після того, як пройшов перед фронтом, наступила команда „вільно”, і командир сказав слово до зібраних дорученого йому батальйону. Говорив легко, навіть красно, не спускаючись до манер тоді так вживаної революційної підробки „під народ”. (Не так, як я говорив в магазині).

Зміст промови приблизно такий: З усіх нас він зробить більшовиків. Більшовизм він накінець намаював як якусь мірку, до якої нас і підганятимуть. Хто коротший — того витягнуть, хто довший — того скоротять, починаючи від голови.

Усе це він говорив так переконливо, ніби нічого і ніде іншого не було й бути не може. В моменти, коли я забувався, заслухавшись у його промову, ставало моторошно на душі; відлягало на серці, коли усвідомлював дійсність: „Говори, говори, та не довго будеш так говорити”. Навкруги вже стягалися громи на більшовиків.

Та ось нараз страшний вибух — і в моменті все сковалось у курявлі й у диму... (Ось тобі і натягай та ріж, товарищ командир...) Моментально очі всіх нас на правий фланг, а звідти, майже одночасно з вибухом, команда Якова Васильовича: „Струнко!” Чота завмерла.

Пройшовся по фронту своєї чоти наш Яків Васильович, так ніби розминаючи свої застояні ноги.

Теж був не гірше за командира батальйону збудований і за репрезентацію своєї особи дбалий.

— „Нічого, то далеко десь” — і став на своє місце.

Порох і дим помалу осідали. Спочатку доми, а потім і вулиці стало видно.

Всі чоти, що були вправо від нас — ніби забрав дим і порох — ані однісінської душі. Тільки стовбичив на хіднику наш новий командир, присипаний порохом — так ніби збирався віддатися молитві й постові . . .

Наче зніяковілій, але спокійний, підійшов до чоти — в ході трохи важчий.

Команда „струнко, вправо глянь!”. Пройшовся по фронту величенької чоти (чоловік на 50), став біля правого флангу.

— „А ви чого не розбіглися?” — з тінню ядовитої іронії.

— „Не було наказу”, — була тверда й рішуча відповідь Якова Васильовича.

Пильно подивився по фронту.

— „Ви всі з української армії?”

— „Так”, — відповів наш чотовий. Два старші командири двох армій „іли себе очима” взаємно. Так, ніби щось собі пригадуючи, або не хотячи сказати, Агєев кинув: „Мені говорили про вас”, і дав наказ розійтися.

Ніби належної, хоч поганенької подяки „за службу” від москалика не дочекалися. Але, може й несвідомо, згадуючи за нашу армію, дав нам десь там, глибоко в душі, відчути радість.

Потім чув я, що той вибух — привітання нового командира батальйона — був ділом Якова Васильовича, чи власне тієї організації, до якої він належав. Але що це за організація — я ніколи й не довідався.

Вибухнув склад гранат, набоїв, взагалі склад воєнних припасів на головній вулиці Тирасполя — другій і рівнобіжній з тісю, де відбувалося перебрання батальону новим командиром, не так то то вже і далеко від нас, хай 300-400 кроків.

На вимогу місцевого Воєнкому, чи когось там, з куреня була виділена сотня, так би мовити, зведена з чот відожної сотні. Попала туди і частина нашої чоти. Командиром цієї чоти призначено було когось іншого, а полк. Дей залишився в Тирасполі. Це було внедовзі, як я прийшов до чоти.

Пройшовши може два-три кілометри від Тирасполя, ми стали. Прийшли до нашої чоти делегати від інших чот, щоб улаштувати мітинг — протест проти висилки іх, вільнонайнятих для охорони міста Тирасполя, на фронт проти румунів.

Наш командир відмовився від участі, бо нас ніхто не наймав, і ми ні з ким не складали ніякої умови. Хлопці просто казали: кому скрутиться, а нам напевно змелеться, бо дамо підставу, щоб нас розстріляли. А може просто яка провокація? Наш командир вирішив ні до чого не встрювати.

Мітинг закінчився постановою вертатися до касарень. Тільки зліз з трибуни-возу останній промовець бунтарів під вигуки: „Додому!”, „До Тирасполя!” — як на віз ускочив хтось інший, і зачав свою промову лагідним запрошенням вислухати його. Тільки но всі трохи заспокоїлись, новий оратор попередив, що всі ми оточені, а кулемети, які десь там стоять, тільки чекають на наказ відкрити огонь по бунтарях. Щоб уникнути пролиття крові, він просить командирів зайняти свої місця і поставити людей по чотах.

Біля останнього промовця уже було більше його людей, мабуть, чекістів. Почулися вигуки протесту, і майже рівночасно стріли.

Ми якось так стояли, що нам усього „поля бою” не було видно, але стало нам ясно, що стріляли по неслухняних тут же на місці.

Оточили їх нашу чету, з рушницями „до бою”, обличчя розгорячені, тільки чекають, кого б „шльопнуть”, або вstromити багнета. Стоїмо ми, як стояли, з рушницями „до ноги” і „вільно”. Рушниця аж сама проситься „до бою”, і в той же час відчуваємо, що це ж — непорозуміння, ми ж не відмовлялися від виконання наказу. Навіть набоїв нам не видали, мали дістати їх на фронті.

Попереду наступавших на нас було начальство, яке і заревіло: „Чому не йдете на фронт?” — з обов’язковим сосом багатоповерхової матірньої лайки.

— „Ми і не відмовлялися йти на фронт” — відповів, виступивши чотовий.

— „Як? Що?” і знову лайка, — видно, що до такої відповіді начальство зовсім не було приготовлене.

Бунтарі поставили були свої рушниці в козли, а самі пішли мітингувати. Ми ж рушниці мали при собі.

— „Положіть рушниці” — скомандувало „начальство”.

Поглянувши на свого командира, що кладе рушницю — положили їй ми.

Скількись там кроків уперед, і це ми виконали, так, що наступавші на нас чекісти мусіли уступитися.

З розмови нашого чотового і того більшовицького „начальства” вийшло, що чекісти не знали, що ми — бувші полонені з української армії — теж відправлені на фронт.

І парадокс: ми вийшли найвірнішою частиною висланого на фронт відділу.

Причини, чому ми не приймали участі в мітингуванні, зрозумілі: бунтарів застрелили тільки декількох, а нас би напевно розстріляли всіх.

Як там радили-думали більшовики — не знаю, але по якімсь часі нам повернули рушниці і ми пішли доганяти колону.

Те велике село на березі Дністра, де ми мали змінити якусь частину, було цілком молдаванське. Його багате населення тепер було чи виселено, чи може мешканців більшовики повбивали. Проходили ми цілком безлюдними вулицями. Не доходячи до села, нас хотіли обстріляти румуни, але били кудись, де зовсім нікого не було. Пізно вночі ми змінили якесь військо в окопах. Кулемети й польовий телефон обслуговували якісь інші вояки, — ми ж тільки несли службу в маленькому окопчику, висунутому аж до самого берега Дністра, до межі його розливів між кущами. Малий окіп був з'єднаний з іншим більшим окопом, де ми мешкали. Цей великий окіп, властиво, було декілька землянок, з'єднаних між собою лучними ровами.

Наказ нам був такий: пильно стежити за протилежним берегом, і кожну живу істоту чи рух підозрілий між кущами моментально обстрілювати її повідомляти до головного окопу про бачене.

Мене, з огляду на мій стан здоров'я — недавне прибуття з шпиталю, було приділено до кашоварів, але з однією зміною служби в добу (2 години нічної служби).

На харчування привозили щось із постачання, але більшість припасів діставалося на місці: обсмукувалися залишені городи і нерідко діставали десь без-

домину домашню птицю, бували й гуси. Вночі в по-
готівлі, а вдень тільки спати. Дністер ось блищить,
подати рукою, а не тільки викупатися у ньому, а й
умитися порядно ніде. Ніби й на лоні природи, і їсти
не так погано, а всі ми вже через тиждень — видно
було, як помарніли. Ані мое кашоварство користі мені
жадної не давало. Простояли ми там декілька тижнів.
Скільки, не знаю. Хлопці почали вже чорніти, і трап-
лялися випадки повного вичерпання від якоїсь хво-
роби. Декого прийшлося відправити назад до баталь-
йону.

Більшовики зробили так, що ми не знали, не
мали зв'язку, хто стойть чи зправа чи зліва; навіть не
знали, де сусіднє таке „гніздо”, як наше. Що воно десь
„отам”, здогадувались тільки по стрілянинах. А ті бу-
вали частенько і іноді тяглися декілька годин з ви-
стрілюванням і до сотень патронів. Усі тоді перебігали
до передніх окопчиків. Випадків поранення чи вби-
тих не було зовсім у нашій четі. Румунська артилерія,
як нормально, била щось там позаду, найменше з пів
кілометра від берега Дністра.

Ще змалечку — чи то хтось мене навчив, чи я по
комусь мавпував, але кожну річку чи ставок, воду,
яких бачив уперше, я мусів погладити: підійти до бе-
рега й поляпти рукою, ніби пестячи. Так я обгладив
усі води на нашій Харківщині, начинаючи з нашої
річки Бурлуку й ставка Риштиково. У Києві гладив
я з особливою гордістю й почуттям приєднання до
української вічності — Дніпро. В Одесі гладив я
Чорне море та мріяв, як пливуть козаки...

А тепер, ось стоїмо над Дністром, й я не доторк-
нувся його води. А в ньому теж бродили українські
вої може тисяча літ тому... Розказую своєму сусідові

Гнатові в передньому окопі в час моєї нічної служби свої жалі щодо водиці Дністрової, та кінчаючи рішенням: полізти ще таки цієї ночі й обмити руку в Дністрі.

— „А як румуни завважають і піднімуть стрілянину”...

— „Річ нормальна в сьогоднішньому нашому житті” — відповідаю.

— „А як уб'ють тебе там?”

— „Річ дуже мало правдоподібна” — кажу.

— „Ну, от, а як зараз буде перевірка варти, а де ти?”

— „Цього ще ніколи не сталося і, мабуть, не станеться, щоб опівночі хтось перевіряв варту”.

— „А роби собі, що хочеш, тільки пам'ятай, як уб'ють чи ранять, тягати тебе звідтіля не будемо”.

— „І не буде треба” — обізвався третій, тим ніби віддаючи свій голос „за” в мою користь.

Вигравши таким способом справу, в чисто демократичний спосіб, я перевалився через край окопу та поліз до берега, прилипши до землі (власне — камінців), черевом, як гусінь. Тихо...

Ось і плесо води виблискує дрібними хвильками, наче мільйони срібних рибок швидко-швидко тріпотіло... Колисково ніжне шелестіння водиці об каміння... Благодать!...

Погладив я хвилю, обтер лице водицею А тут „і блідий місяць на ту пору з-за хмар” виринув. Лежу, чекаю, аж він сковашеться за хмару, щоб легше було вертатись до чоти. Місяць з хмарою не спішиться, не спішно й мені.

Нараз ракета, і стрілянина, та така густа, що й ну... I вже не знаю, чи доспівало небо пісню тоді ж,

чи пізніш, але скопився на рівні ноги — й до окопу: бо ж зараз же набіжить начальство.

Прибіг я, і вже приєднав і свою рушницю до загального концерту. Гнат мовчить, мовляв, поговоримо пізніш. А тут ракета за ракетою, і аж захлинаються кулемети. За ракетами не видно, що на небі робиться. Ale на землі, чи, властивіш, на воді пливло дерево, десь, мабуть, вирване з корінням, так якось дивно ворушучись і незграбно повертаючись. Не знало, як пливти, чи стовбуrom, чи гіллям наперед, ну, а водиця рада, що розвага є.

Радів і я, — бо Гнат програв.

Так, як вирядили нас із Тирасполя в окопи „в момент”, та так і вигнали нас звідтіля бувально в „раздва”, вночі. Ідемо ми собі не поспішаючи, нічого у нікого нема, — легко. Набої забрали, ну, а рушниця — так, ніби рука, або нога, — воякові не повинна бути тяжкою.

Дійшли ми і до Семенівського парку (це вже в Тирасполі). Хтось подав думку доспати ніч у парку. Чотовий згодився, і всі прилягли з радістю: краще в парку, як в смердючій касарні — це по-перше. А по-друге, комарі кусатимуть, як тут, так і там. А потретє?...

Румуни почали бити з гармат по парку. Спершу, гранати рвалися далеченько від нас. Ale там ніби хтось керував стрілянням, бо стрільна клалася більше й близько від нас — у старому парку це особливо було підкresлено тріском збитого дерева, його фантастичним тріпотінням вершків дерев, що ніби підскакували високо-високо при свіtlі вибуху, з тьмою па-

дали на землю з ревом падаючих гігантів. Кусання комарів стало нестерпним, і ми трошком побігли до смердючих касарень, де хоч і кусали комарі, то все ж було не так, як в обстрілюваному парку.

Знову навідавсь я до шпиталю, бачився з Марією. Наші побачення були такі гарні... Чомусь не насмілюся писати про ці наші побачення. А що, як хтось, може не так зрозуміс мене? І може була б ображена пам'ять тієї, хто ніколи на жадну образу не заслужив?

Час ішов. Наші наступали з заходу. На півдні були „білі”. Обидві армії, наша й біла, рухалися назустріч собі. Хто буде скоріш у Тирасполі?

Місто готовилось до евакуації. У тих кінцевих днях однієї ночі викликали полк. Дея в штаб куреня, а потім мене й інших. Поки я чекав на допит, почув я крики з приміщення, де допитували полк. Дея. Впізнав його голос. Покликали й мене. Ставили мені питання. Я заперечив усе, про що питали. І це була правда з моого боку: я про питане нічого не знати. Але з допиту я зрозумів, що я був „сліpe знаряддя” в руках полк. Дея. Коли він казав мені нічого не бачити й не чути на моїй варті — я не бачив і не чув нічого. Але коли та установа була ограбована, так не можна було усталити, коли саме.

Коли мені було наказано кудись їтися віднести чи відтранспортувати, я точно це виконував — і, по наказу, забував про це. Але в питаннях, що їх мені задавано, завжди хибли або особу й місце, або не те місце й не та особа.

Випустили полк. Дея, нічого й не зробили мені. Чув я, що Агееv дозволив допитувати, але згори сказав, що про арешт або одведення з приміщень буде рішати він.

А в той час, здається, Тираспільський Охоронний Курінь був одинокою частиною в місті, з сотнями рушниць.

Агееv взагалі підтягнув курінь, і то дуже. Навіть відбувалися навчання. Свою машину, щоб витягала на більшовиків, він іще не пускав у рух. І хоч у розмові іноді бували якісь більшовицькі вставки, чомусь їх так уже близько до серця не брав ніхто. Та ѹ усі старшини наші лишилися так, як і при Синиці, на своїх посадах. Але кацапа-москаля всі в ньому відчували: і його „сніходітельнос” терпіння нашої мови між собою, і його наємники (часом) над „хогландієй”. Це ображало й дратувало нас. А його підкреслений вигляд не так командирський, як кацапський, часто розсвічував огонь ненависті в очах, і ніж, як кажуть чехи, сам розкривався в кишенні.

Як це він робив, не знаю, але респект і пошану, як до командира, до нього всі мали. Думаю, що й це було ділом полк. Дея.

Усім полоненим з української армії було наказано зібратися там таки в касарнях, у тому будинку, де був штаб куреня. Зібралися. Маленьку доповідь про положення в Україні зробив полк. Дей. І в кінці було поставлене питання: хто лишається в Тирасполі, а хто відходить з більшовиками, щоб шукати переходу до своїх, а тепер — дві думки.

На мій запит: хто буде скорше в Тирасполі, дістав відповідь: сперва ми, а потім білі. Білі були вже в два-три переходи від Тирасполя, а наші на Роздільній. Я висловив думку, що я не розумію й не вірю в „сперва ми”, а що білі будуть у місті скорше напої армії — це певне. Щодо скоршого приходу білих ніж

наших, я дістав підтвердження, — бо наші стоять, не рухаючися — було сказано.

Тих, хто згодився відходити з більшовиками, було до 15 людей, решта (більшість) рішили залишитись і ждати білих.

Ще й сьогодні не розумію я тієї політики. Між іншим, усім було сказано, скільки й чого дістануть із складу на дорогу. Й усім було це видане. Як обдурили пильне око Агесев?

Останнього дня перед відходом з Тирасполя (відходили вночі), попрощався я з шпиталем, з докторем, з старенькою сестричкою. З Марією ми сказали собі „до побачення”: ми вірили в наше спіткання. Ми вірили, що Україна прийде й до Тирасполя. Марія лишилась у шпиталі дочекатися накінець наших. А мій плян видавався їй цілком правильним. Хоч і поділені, але не розсварені доживали ми останні години в Тирасполі. Ті, що рішили бути лишитися в місті, виносили рештки свого майна на заздалегідь приготовлені кватири. Ті ж, що вирішили відступати з Охоронним Куренем, як могли, помагали їм. Але почуття, що ми розходимось, давило груди глибоко й невідступно. Кожній „партії“ її рішення здавалось добрим, і кращим ніж тієї другої. Ясно, що ті, хто відходив, були в лішшому положенні сьогодні, але не відомо, що в них буде завтра. Ті, що лишалися, знали, що по відході з міста останньої більшовицької частини, вони зформують знов той же Охоронний Курінь і ждатимуть приходу білих, забезпечені міським урядом якимись гарантіями.

У місті було дуже рушино по ночах. Відходили уряди, установи і накінець рушили обози.

Румуни, мабуть, добре знали, що діється в Тирасполі, і час від часу „підганяли” відходячих канонадою з свого берегу.

Накінець і майно нашого куреня на підводах, і того ж вечора вирушили ми з Тирасполя майже на північ. Протяглися затихлим містом і виїхали на дорогу, що проходила вже полями. І хоч як переконував я себе, що все добре зробив, а спекатися почуття гніту було годі...

Пройшовши декільки днів швидким маршем, обоз, біля якого тримали нас як охорону, почав робити довгі постої. Переформувався, і нас вилили в охорону обозу „45 Советской Стрелковой Дивизии”. Начальником цієї зведеної частини став Агесс. Тепер ми вже були перемішані з людьми, які нас не знали. З тих небагатьох тирапільців, що були вийшли з Тирасполя, більшість розбіглась, а з тих, що лишилися, більшість була жиди.

Тирапіль зайняли білі.

В районі ст. Бірзула була Українська Армія, — так говорилося. Все сталося ніби так, як передбачалося. Треба було відстати від більшовиків, перейти в район „нічієї влади” і перейти до своїх. Груп ми не творили. Кожному було дано вільну волю, коли й як він це зробить. Нове переформування трохи поділило нас. Я домовився з Воловиком. Він мені здавався найбільш рішучим, а головне, згоджувався, що це найкраща хвиля для переведення нашого пляну. Розгардіяш тоді був у більшовиків повний: малою частиною, хоч такою, як під ту пору був Богданівський полк, можна було пройти хоч до Тирасполя, до зустрічі з білим, а там, не знаю, як би воно було. Більшовики мали ве-

личезне щастя: наші чомусь стояли збоку, а білі не дуже давили їм на хвоста.

Припасши собі трохи харчів, відійшли ми з Воловиком недалеко вбік від дороги, у лісок і стали чекати, коли перейдуть більшовицькі обози. Але пройшов день, пройшла ніч, а обози все йшли та йшли, не було їм ні кінця ні краю. Лишивши лісок після двох чи навіть трьох діб чекання, заглянули ми в недалеке сільце. Повно більшовиків. А все ж щось дістали істи. Армія десь недалеко. Це ми й самі знали, бо ночами було чути і видно відблиски канонади. Перечекали ще ніч. А наступного дня рішили йти якийсь час напроти обозів, а потім звернути на північний захід, звідкіля видно було уночі відблиски розриву гранат артилерії. Харчування в нас майже ніякого не було. Побачивши село в нашому напрямку, зайшли до нього. Там довідалися, що село на протилежному кінці зайняте більшовиками. Кажу Воловикові, що тут не лишимося, що мабуть треба вичекати на більш підходячий момент. А головне, близче підійти до своїх, коли наші не йдуть, як ми того чекали, нам на зустріч.

Дорогою через село посувалися більшовицькі обози й частини.

На моє превелике здивування, Воловик, який зі мною завжди в усьому згоджувався, зараз категорично відмовився від мого пляну. Аж тепер сказав мені, що він родом з недалекої від нас місцевости і пробивається до свого дому. Це — як виходило з його слів — головна його ціль. За влади більшовиків, мовляв, він додому не міг, а тепер, коли більшовики відходять, він зможе жити вдома.

Настрій у мене впав до нуля. Попрощалися. Плян мій таки порядно покрутився. Але все одно: більшови-

ки йдуть назустріч нашим, і десь таки мусять спіткatisя.

По кількох днях знайшов я обоз 45 Советської Дивізії. Ніхто мене нічого не питав, а я нічого нікому не розказував.

Повзе все те, як рак. Іноді йшли і назад. Товченося на одному місці.

Агєєв наводить порядки, підтягає частину, що зветься тепер Охорона Обозу 45 Сов. Стр. Дивізії. Старий політрук, чи якесь таке, що совало всюди свого носа і нас дуже „любило” — лежав на возі хворий. Призначили на його місце якогось нового комісара. Молодий, дуже гарно говорить по-нашому. Я завважив що він приглядається до мене, — насторожився. Взагалі, десь набралися між новими старшинами й наші. Якось так відчувалося, що ці люди з Української Армії, але де ѿ як вони набралися тут? Скарбником був пор. Васильєв — туберкульозний. Хтось з наших знав його ще в нашій армії. З пор. Васильєвим ми, якось не говорячи, відчули спільність думок і бажань.

Мабуть на пам'ятку про Тираспільський Охоронний Курінь Агєєв призначив мене чотовим, а командиром чоти був жидок, музикант з Тирасполя, який ніколи не бачив війська, але любив носити шаблю (мабуть тому, що шабля не стріляє) і з видимим остріхом поглядав на рушницю. І, по-своєму, мав підстави. Раз, закидаючи рушницю „на ремінь”, порвався в нього мотузок, рушниця впала й вистрілила. Він так злякався, зблід, так довго не міг прийти до себе, третів усім своїм убогим тільцим... І отаке стало моїм начальством після Я. В. Дея.

Згадував я часто за Тираспіль. І все ще рахував свій плян добрим, країним за їхній, бо всі вони мусіли вже бути в білих.

Служба в охороні обозу не тяжка. Глядіти, щоб дядьки не втікали з обозу з підводами. Коли якийсь утікав без коней, за таким не ганялися. Втекти ж з кіньми було тяжко, бо відводити коней від возів було заборонено. Та й куди втечеш — за п'ять хвилин знову хтось тебе „мобілізувє”.

А далі, треба було дивитися, щоб не розкрадали майна на возах. Це взагалі при цій організації, було неможливе: і вартові самі крали, чи не найбільше. Пригадую, попалася нам підвода з овочевими консервами, — опорожнили.

Рідко попадалися м'ясні консерви, чи щось вартоєве взагалі, — такі вози охороняли і від варти ...

. Обоз, то стояв на одному місці, то кудись пересо-
вувався, але було таке враження, що топчемося на
одному місці.

Уже й газети почали діставати. Дістав я десь і мапу Гельферих-Соде, чи Фільтверт і Дедин — реклама сільсько-господарських машин. Досить добра мапа з багатьма зазначеннями місцевостей. Іноді випадково зустрінемось з бувшими полоненими нашої армії, тепер порозкидуваними по різних чотах. Почитасмо газету й витичуємо фронт, і все виходить, що ми в „мішку”. Це читання газет і витичування на мапі створило знову гурток наших і ще якихсь ніби „співчуваючих”.

Щодалі, то частіше читали ми газети та витичували, доповнюючи газетні відомості чутками й спо-
стереженнями, стріляниною по ночах. І хоч ніхто ні-
чого не казав, — всі думали одно: отут їм, більшови-
кам, жаба циці дастъ.

Одного разу ми вже занадто захопилися збиранням та перевіркою відомостей і витичуванням фронту. І отак, у самому „гарячому” нас застав наш новий комісар. Він, мабуть, таки давненько слухав наших „розв’язувань на фронтах”, які ніяк не згоджувались з його „виясненнями положення”, яке він робив майже щодня на зборах і так — по гуртках.

Сказав усім розійтись, а мені лишитися біля нього.

Дуже добре вимовлення моого прізвища не віщувало нічого доброго, навіть і при тому, що говорив він таки цілком по-нашому. Скільки-то сучок я на ньому навішав тоді (ясно — в думках). Вислухав я заборону збиратись і читати газету, а малу мусиць порвати. А на додаток, щоб усе, що він казав, я добре собі запам’ятав. Хлопці слідкували за нашою розмовою з-поза возів. Мабуть, комісар і це бачив. А що були випадки всіляких каверз комісарам аж до зникнення, про це ми знали, а він ішле краще. Не любили їх командири, не любила і солдатня, хоч як вони в любові й розпиналися. Псували час відпочинку своїми „науками”, явно брехали щодо фронту та загального положення, а обіцянка харчів і одягу уже всім босим і голодним здавалася поганим жартом.

Хлопці знову знайшли десь малу, газет самі більшовики друкували багато. Чуток же, і то з першого джерела, було немало: ранені з фронтів, достава припасів на фронт, переходячі частини — все це розповідало. Все це всмоктував обоз і перетравлював.

Піймав нас комісар знову. Тепер уже малу порвав сам. Хлопців розігнав. На запит, чому я це роблю, я відповів: „Ta вмію трохи визнаватися на мапі, де які села чи міста”. Та і що я роблю? Це всі знають, про це говорять усі.

Говорив дуже гнівно, назвав мою роботу свідомим розкладанням вояків, підривом стійкості, і т. ін., все так, як і тепер більшовики говорять, і накінець обіцяв повісити чи розстріляти.

Стою я перед ним, як „тінь загробна”, ще далеко не вигребався з тифу, а тут кинулась екзема на обидві ноги й на плече, до всього ще й обдертий: з шапки вилізає вата, підштанці — вони і штани, сорочка — тільки плечі накриті. Всю цю мізерію прикривала витерта до сітки шинеля, що я її не скидав ні вдень, ні вночі. На загальному фронті я не виділявся — все було таке. Можливо, і йому не імпонувала картина такого розстріляного чи повішеного. Чую в голосі у нього якісь нотки, сказати б, не туди, на мінорні давить акорди. Кольнуло мене те, думаю мабуть, таки я дійсно вбого виглядаю, що у цього комісара викликав щось некомісарське.

— „Олекса, чи не твій брат вчився”... і він назав школу, де дійсно вчився мій старший брат.

— „Так” — кажу.

— „А де Олекса зараз?”

— „Не знаю. Я його вже не бачив від Різдва 1918 року”.

— „А де він був тоді?”

— „В армії”.

— „В який?”

— „В нашій”.

— „Себто в українській, де і ти служив?”

— „Так”.

Тоді він, добру хвилину помовчавши, каже:

— „Невже ж ти хочеш, щоб я розстріляв брата свого однокашника?”

Мовчу. І, сказавши правду, тоді мені здавалося неймовірним, щоб за читання часопису розстрілювали людей.

Розійшлися. Вирішив я „штабними” справами більш не займатися. Ну їх! І без того всім вам тут „покришка” — вирішив я про більшовиків.

Не знаю, чи обоз наш посунувся вперед, чи наші підійшли близче, тільки гармати із сходу стали бити дуже близько. Рішив, — настав момент, треба тікати.

Зникання людей було явищем нормальним і за ними ніхто дуже не турбувався. А коли хто і повертається, то постійне пересування частини то сюди, то туди давало підстави до виправдування.

Пішов я на захід. Дійшов до залізниці. З усього виходило, що по ній курсував наш броневик і посилив „гостинці” більшовикам. По стрілянині визначив я приблизну віддаль — кілометрів 15. Пішов на зустріч, 5-6 кілометрів залишаючи на ніч, щоб дістатися до своїх. Решту дня, відійшовши від залізниці, треба було обсервувати, що діється навколо. В ліску я зайняв „становище” і нічого за пів дня так і не побачив. Над вечір підійшов броневик і знову почав стріляти кудись поза мене.

Навколо нікого за цей час не побачиш. Думав собі: наші виїхали мені назустріч. Пройду декілька кілометрів убік, а потім знову до залізниці близче, бо припускав, що саме залізниця охороняється більшовиками.

Настало темна-темна ніч. За дня визначені предмети для орієнтації потонули в чорній гущі ночі. Але броневичок — бах, бах, — не багато бив, але я прийняв це на свій рахунок, — показує мені дорогу, наче кожної півгодини хоч по одному пострілові. Гранати рва-

лися десь далеко за мною. Пішов убік, з годину йшов, а тепер навкоси і до залізниці ближче. Знову ліс. Де ділася дорога? Куди, та ще й поночі, та в лісі без дороги? Іду, і вже сам не знаю, куди. Так же ж темно ніколи не було ніччю. Гарно прошу Бога, щоб броневик хоч раз ще бухнув, хоч би паротяг свиснув... Тихо... Гілки тріщать під ногами та шаражуються злякані мешканці лісу. І сумно, і соромно, сам не знаю, перед ким, уже не йду, а повзу. З бадьорого, гарного настрою не залишилось і згадки. Куди я йду? Мабуть таки довгенько я так повз. Нараз чую:

— „Кто йдьот?”

Як і всі, і завжди: „Свої”.

Кацапська безсоромна лайка, а потім: „Какой часті?” (Ясно, натрапив на більшовиків, — уже чую більше голосів).

— „Охорона обозу 45 Советской Стрелковой Дивізії!”

Зідхнув там десь глибоко всередині, — попався... А міг же броневик хоч свиснути, коли вже для мене набою шкода було...

Підходжу зовсім близько: чимала купа людей. Розпитують, де обоз 45 Дивізії. Що я скажу певного? Нічого. Показав кудись рукою, — викликало сміх, бо я показав у бік наших. Чую, збираються відходити. Кажуть, що й мене візьмуть з собою. Поповз між ними. З їхніх балаочок зрозумів, що знімаються зовсім з цього відтинку. Відділ зветься — Заградітельний Отряд ім. тов. Горєва. Противно мені аж до печінок: ну, чого в лісі не ліг і не чекав дня?

Пішли. Прийшли в якесь сільце. Повне людей та підвод. Усе сіло на підводи, і мене, „спасеного майже від рук гайдамаків”, теж посадили. Відділ кудись

швидко пересувався. Знову приїхали в інше село, вже більше. Мене скинули з підвodi, i побажали якнайскорше знайти своїх, себто обоз 40 Сов. Дивізії. Я ж їм побажав (у душі) усіх чортів.

Село повнісіньке. Куди не загляну — повні двори підвод i людей. I коли i де все те набралося? ...

У цьому випадку, що я далі оповім, є щось загадкове, бо назвати це збігом обставин — щось у серці протестує. На щось у житті він (цей випадок) мусів бути. Так — ось лежу собі, та трохи розглядаюся. Мій сусіда теж не спить через те, що місця обмаль, навіть трохи посунувся. Подивилися один на одного. Хоч був я i дуже втомлений, та програна справа не давала мені спати, муляла й давила, як тісний чобіт.

Подивився ще раз на сусіда, — не спить. Питаю тихенсько:

— „А яка це частина?”

Довгенька павза, а потім:

— „Богданівського полку. А ти?”

Думаю собі, щоб більшовики мали Богданівський полк?

— „А де стоїть полк?” — питаю.

Тепер сусід зволікав з відповіддю. Павза ставала задовга. Треба було говорити i мені, або перестати весити балачку взагалі.

— „Я з Богданівського полку теж, з кінної сотні”.

— „Ти теж полонений?”

— „Так, але я вже від весни в них, після тифу. А ви давно в полоні?”

— „Третій день. А як ти ввійшов до цієї хати?”

— „Ввійшов”.

„А хіба варти нема?”

У мене радісно-тревожно забилося серце: невже зустрів цих хлопців, щоб нарешті дістатися до своїх!

— „Не завважив” — кажу — та я й не глядів варти: побачив світло, і пішов до цієї хати”.

— „А пішов би ти, щоб добре подивитися, де варта?”

— „Піду”.

Вийшов з хати. Оглядаюсь. Вартовий спав біля дверей, і навіть дивно було, як я йому не наступив на голову. Вернувся й оповідаю, що саме бачив. Кінчаю розмову запитом:

— „Хочете втікати?”

— „Та не знаю: нам тут недалеко. Ми всі мобілізовані з однієї околиці, нам недалеко до дому”.

Холодком стиснуло під серцем, і в цілому собі відчув якусь не то втому, не то ніби поклав хтось великий тягар на груди... Додому... Таке дорогое кожному почуття, але в цей час воно прокльоном стукало в скронях у мене.

Полонені зникли. Полежав я хвилю. Бачу, що спати в цій хаті не зможу. Пройшов біля вартового, позаздрівши йому, що так солодко спить.

Тепер блукаю „вільним козаком”. Чіпляюсь на якісь обози, іду сюди, іду туди... Натрапив на якийсь шпиталь на підводах. Попробував стати їхнім пацієнтом. Прийняли. Мастили мою екзему маззю, а головне дали мила, і я вимився й обіправся. І дістав місце на підводі — таки свое й на чистій соломі.

— „Гальмуйте, дядьку, гальмуйте” — кричу одного разу, коли з'їжджаю підводи з горбка. Сестри, не зрозумівши, що я кажу дядькові, підняли регіт. Дядько гальмує, як може. Уже під горбком, коли з'їхали на

рівне, трохи повернувши голову ніби до мене, ніби до коней:

— „Не знають, що то гальмувати... а кажуть, що за народну властъ!”

Знайшовся нарешті й обоз 45 Дивізії. Тому, що випадків відставання від частин було немало, а поворотів рідко, мій поворот був стрінгутій, так би мовити, досить прихильно. Ну, а коли показав мастило, бинти і мило, то мало не попав у герой.

Доїхали ми до району містечка Коростеня.

Я вже знову знати, що наші були зайняли Київ і знову відступають на захід. У Коростені, як свідки, що недавно тут були наші, на березі річки лежали два забиті коники, сіренькі, з підрізаними хвостами. Казали місцеві люди, що відступали через містечко галицькі частини. Навіть дістав декільки наших газет.

Коростень... А які ж там ліси, — мабуть, споконвіку не рубані. Річка, вижолоблюючи собі шлях між скелями, шумить десь там, глибоко внизу. Гранітні береги прямовисні, або схиляються над річкою. В лісистих берегах — величезне каміння порозкидане.

Була тоді рання осінь, ліс грав уже усіма барвами. Все навколо було таке величне, могутнє, а я такий не був — майже ні до чого. Та й щодалі, то більше став боятися, що не дістануся до своїх.

На силах ніби трохи набирає. Але та екзема на ногах — від кісточки аж до коліна, а тепер іще й на плече перекинулась. Ходити — ще так-сяк, було можна, а ось, як сів, посидів, поприхахало — вставати було прямо таки мукою.

З Коростеня нас перевели в якесь село.

У цей час трапилися мені два випадки.

Перший. Коли мандрували ми тими лісами-нерубами до нової стоянки, під вечір зайшов я до якоїсь хати в лісі. Переступаю поріг. У хаті сутінки. А назустріч мені таке мале хлопча. Чи воно, те маля, кого чекало та залишилося, тільки схопило мене за коліна. Зовсім маленьке й лепече щось. Я так зрадів тому привітанню. Підняв я того хлопчика та й питаю його:

— „А як виростеш, будеш козаком?”

Воно ж як залепече: „Буду козаком, буду козаком, козаком”.

„Не вспів пригорнути тріпочучу дитину, коли почув голос:

— „Пусти його!” — Це так до мене комікар.

Зіпсував він мені зовсім радість. І знову пригадав мені, що треба мене таки повісити. Переходитіся мені й пити (чого я, властиво, й до хати заходив).

Другий випадок, який мені багато допоміг потім.

Кличе мене командир батальйону Аг'єєв і розповідає мені, що оце імо без соли вже кілька день тільки тому, що двічі послані люди за сіллю — пропадають (не вертаються до батальйону). Про це я зінав і без нього. І що чи не поїхав би я до Коростеня та повернувся з сіллю? — питас. Дасть мені охорону, яку я тільки схочу. Сидить же тут і комікар, що так „турбувався” за мое життя. Чую, каже ком-батові:

— „Візьми з нього чесне слово: як дасть, тоді й я повірю, що він повернеться”.

Я трохи скосив на нього очі (бо говорячи з начальством, треба його „жерти очима”, — так учить російський військовий статут); прямо я мусів дивитися й „жерти очима” ком-бата. А він, мій „покровитель”, хитає головою, тільки не згори додолу, а здолини вгору, мовляв: так-так!

— „Так ти даси слово?” — знову комісар, а не ком-бат. Так і видно невихованого військово „цивіля”. І напевне, якби воля Агєєва, так послав би комісаря до „учебної команди”. Та де ж це видано, щоб старший начальник говорив з підлеглим, а „цивіль” мішався до розмови.

— „Так, товаришу командире батальону, якщо дістану сіль, то її привезу”.

От хотілося тоді хоч язика показати тому комісарові.

Замовлення на сіль, два мішки — дістав. Охорона — наші хлопці, теж на злість комісарові.

Поїхали в Коростень. Сіль дістали. І мішки „поділи”, як сміялися хлопці. А робилося це дуже просто: застругану, як олівець, паличку вводили в мішок, і з дірочки сиплететься, сиплететься сіль, а ви її до мішечка, — аж повний. По дірочці декілька разів поляпали долонею, і вона сама зашилася. А коли не дуже, то ще нігтем ніби подряпти і тканина зійдеться так, ніби нічого й не було. (Добре, що тепер соли не треба красти, а то ще хтось би науку з того виніс). А сіль, хто ще пам'ятає той 1919 рік, була над золото.

Уже мабуть таки боялися хлопці один одного, бо ні разу ніхто не згадав за Тираспіль. І все робили так, ніби нічого ніколи перед тим не було. Не згадували й на тих, що десь зникли вже.

Переїжджаючи село, необсаджене військом, довідались ми, що в селі було весілля. І хоч весілля вже й відбулося, та рішили ми, що може й на нашу долю щось, як не за „спасибі”, то за сіль, знайдеться ще. Вислали „на розвідку” одного — киває, щоб заїжджали.

Зайхали. Зайшли в хату, а тітка вже щось ставить на стіл і оглядає „гостей”, не дуже то й ховаючи почуття обидження, яке ми мусіли викликати у нормальніх людей. Подивилася трохи довше на мене (я, впіймавши цей погляд, аж зрадів: може десь тітка знала мене раніш?) Але... тітка звертаючись до нас усіх, а показуючи очима на мене: „А де це ви цього жідка взяли?”

Хlopці намагалися переконати тітку, що я зовсім не жідок. Не повірила. Так же мені тоді хотілося подивитися на себе, — та куди — хіба в воду, як Нарціз.

— „А сіраву з салом їстимеш?” — тітка знову до мене.

— „Тъотю” — заспівав я на високій ноті — „та все їм і люблю сальце”.

— „Мовчи, та сідай, коли їстимеш”.

Перед столом усі ми перехрестилися. А тітка:

„І жид перехрестився?” І коли вже поставили на стіл: — „Так чи хрещений, чи не хрещений, — іж, Бог з тобою”...

Хвильку дивилася тітка, як нам смачувало, а потім питаеться:

— „А які ж це ви будете?”

— „Свої, тіточко” — хтось з нас відповів.

— „Тепер усі свої, знаю! А от з яких ви? Чи з отих, що повтікали оце недавно, чи з тих, що тепер прийшли”.

„Дипломатія” тітки подобалася і розсмішила. З наших хтось:

— „Ми, тіточко, якраз з тих, що повтікали, і з тих, що якраз прийшли”. Тітка: „А жідка нашо з собою водите? А хреститися? — хто тепер що розбере... Їжте та ідьте собі з Богом”...

Доіли. Повставали з-за столу, перехрестились, дякуючи господині за їжу. Поглядом і далі тітка слідкувала за мною, — я таки був для неї загадкою.

Тітка скомандувала сидіти далі, і винесла нам миску рижу з солодкими овочами, говорячи, що то від весілля лишилося, — „макаран” чи якось так назвала те. Най як там та страва звалася, але, очевидчаки, тітка чимсь роздобрилася, якомусь богові хотіла додогити. Може нашому?

Як ми не намагалися продовжити нашу „командировку”, а вона скінчилася.

Сіль ми здали.

Та поїздка туди й назад мені дуже придалася: знов добре дорогу до залізничної станції та довідався, що потяги ходять і на захід. Як далеко — це не важно; важно, що можна поїхати, бо було чим платити: була сіль. Сіль, сіль... як вона стала мені в пригоді! .

Думав, що відійду з батальйону, ні з ким не прощаючись, та вийшло розходитися мало не з слізами

Видали нам якусь платню, ясно, вsovітській валюті, що її ніхто не брав не тільки поза обозом, а навіть і в обозі. Вживалося тих грошей тільки в розрахунках при грі в карти, і то в грачів третьої кляси стояли вони після розрахунку на сірники. В курені був скарбником наш старшина, туберкульозний, пор. Васильєв. Щира і гарна людина.

Пішов я до нього та й просто кажу йому:

— „Пане поручнику, чи не виміняли б ви мені оце сміття на наші гроші?”

Більшовики звідкись мали наші гроші „лопатки”: це я бачив у скарбника.

— „Маю, виміняю” — каже.

Виміняв. Подякував я йому, тай стою, на нього дивлюся, а він на мене.

— „Додому?” — питас.

— „Ні” — кажу.

Після павзи:

— „А доберешся?”

— „Думаю, спробую”.

І не знаю, як воно сталося: хто з нас перший не витримав. Мабуть, таки він: тільки стояли ми дуже близько один до одного, тримаючись за руки. В поручника очі повні сліз, дихає тяжко, кидає слова:

— „Сам знаєш... Не можу. Куди мені? Все пропало! Умирати... До весни... Більше не дотягну. Ти доберешся! Здорови наших”...

Збиратися не було чого, — завжди й усе мав з собою. Рушницю вирішив покинути аж на залізниці.

Частину дороги підвозили обози, частину йшов, аж дійшов до залізниці.

Зрозумів я одно: коли хочу, щоб мені допомагало населення, треба удавати, що ти взагалі не хочеш воювати ні в якій армії. Лаяти тих чи інших обов'язково, але обов'язково співати про те, що війни є досить усім. Розходимося всі по домах. О, тоді ти хороша людина, чоловік, чи там хлопець. І тоді всі тобі поможуть тікати, всім, чим тільки можуть. А селяни в таких випадках могли дуже багато зробити. Прийшлося і мені користатися з цієї „науки”.

Але дядьки на Київщині чи на Поділлі добре пізнатавали вимову. І мені говорити, що я місцевий, було більш, як небезпечно, бо викликав би підозріння і згубив би довір'я. В мені легко пізнатавали лівобережця.

Прийшлося видумувати „правду” і то так, що мені вірили й допомагали. І дуже просто: сам я з Харківщи-

ни, але повернати туди не можу, бо там білі (а цих на селах не любили ніде), а на Поділлі в мене є рідня, десь біля Проскурова. Мій дядько в якомусь селі учительює, десь іще перед війною писали листи до нас. А що я тоді малий ще був, то забув, як те село зветься.

Раз видуману „правду” ввесь час твердив, і „діло” йшло.

Всадили мене дядьки і до потягу, договорили кондуктора тягарового потягу, щоб мав догляд надо мною. Заліз я під колоди будівельного дерева, кондуктор і соломи мені десь дістав. Улаштувався, як у дуплі, між коротшими колодами, а довші творили ніби стріху. Їсти наміняв був за сіль.

На всякі способи уявляв собі свій поворот до сотні: що то хлопці скажуть, уже, може, й не згадують? шукають за дезертирами. Тікай!”

Хоч потяг більш стояв, як ішов, проте їхалося скоріше, як пішки йти.

Приїхали на якусь більшу станцію. Як звичайно, кондуктор приносив усе якісь новини. Без його дозволу я не смів опустити свого дупла — така була між нами умова. На цей раз така новина: „від семафора все очеплено більшовиками. Усі потяги перевіряють: шукають за дезертирами. Тікай!”

— „Куди?”

— „Куди хочеш. Як знайдуть у мене, буде і мені біда”.

Подякував я за ласку і за новину. Зліз на другому боці потягу, постояв хвилину та пішов сам на станцію. Треба було на скору руку монтувати нову „правду”. І нічого придумати не міг. Тай часу не було, бо вже:

— „Какой часті? документи!”

Відрапортував „правду”.

— „Документ, документ”, нетерпеливився „товарищ”.

Шукаю, шукаю, шукаю... Нарешті, зрезигнував я з даремного шукання.

— „Згубив”, — кажу.

І не дуже й лаявся перевіряючий:

— „Все ви, сволочі, потерялі документи” — і кивнув головою на двері. Пішов я служняно, бо знов, що спротив найменший — і в зуби можна дістати, а то й прикладом. На це тільки й чекають чоловік з десять, що стоять біля перевіряючого. Та воно й то сказати: робити нічого, а руки сверблять — ну, чому не показати свою силу й вірність революції та комусь там вибити зуби, або поламати ребра — „всьо равно сволоч”.

Пробіг через двері, а там того вже сотні... Думаю: отож назирали „захистників революції”.

Але в гурті, як у гурті. Гурт прийняв мене, якщо не байдуже, так у всякому разі не вороже, а на співчуття місця нема.

Оглядаю я людей, оглядають і мене. Дехто лежить навіть, — мабуть довген'ко тут, ноги заболіли. Клунків, мішків майже ні в кого нема: повідирали їм майно, чи все це, в більшості, легкова публіка, подібна до мене? В мене відібрati не було чого, бо через плече висів так званий хлібник, невеличка вояцька торба (на харч), котелок і трохи соли. Головні ж сільні резерви були в мене сковані глибше.

Назирали нас людей 40, так що під кінець не було де лягти, хоч би як ноги боліли.

Виладнали нас, повели до кухні, хто мав у що, дали якоїс дуже прозорої юшки.

Але охорона, охорона, — напевно більш, як зігнаних.

Зігнали народ наш — з мови пізнати. Охорона — нічого, крім „мата”, не чути, — можна думати, з російського інтернаціоналу.

Після юшки — чи хто їв її, чи не їв — зараз же в телячі вагони. Ото потяг ішов! Майже ніде не ставав, пер, як за царя. Де ми їздили — не знаю. Тільки вісіли ми в Гомелі. Още так утік! . . .

Привели в якісі касарні. А там уже не сотні, а тисячі: „добролюбна красная” таки мала дезертирів . . .

Видно, що більшовики побоювалися, — поводились з нами дуже стримано.

Мітинги бували по декілька на день. Утовкмачували в наші голови про „величні” завдання революції, про небезпеку від „ворогів” унутрішніх і зовнішніх, про необхідність боротьби до „победнава конца”. Стояли, слухали, а кожен таки думав своє.

Бували промовці, в яких чулися щирість і віра в те, що говорили, але в більшості промовців відчувалось, що так тільки плеще, а от же плеще!

Пішла чутка, що всю цю збиранину повезуть кудись в глиб „необнятної” на формування.

Як наслідок цієї новини, стало помітне зменшення цієї збиранини. Це було видно по місцях на нарах, звільнених за ніч. Але нові транспорти прибували, і заповнювали за ніч „страчене”.

Охорона, можливо, догадувалася, ставала злющою, але щоночі люди зникали.

Уже знав я, де починається „стежка” поза касарнями, але не знав її до кінця. Слідкував.

Лежав я на нарах рядом з гарненьким бльондіном. З балачок вийшло, що він подільський поляк, вчився в гімназії. Чого був у червоній армії чи де інде, не казав, але тепер за кожну ціну хоче дістатися до-

дому. Має чималий мішок за плечима, — „перешкода”, думаю. Я йому розказав, що знаю початок „нитки”, але кінця не прослідкував. Вирішили слідкувати спільно. Довідалися й за дальшу дорогу.

Гамір у касарні майже не вгавав: хтось ізвідкілясь приходив, хтось кудись ішов. У касарнях було де-кілька будинків, і мешканці інших будинків усе мали якісь інтереси з мешканцями корпусу. Ясно, буйно цвіла торгівля в її первісному прояві — мінялося щось за щось.

І нові транспорти прибували.

Годували хоч і погано, але брати можна було, скільки хочеш, ходячи від однієї кухні до другої. Коли і ця кухня видавала все й казала, що більш нема, шукалося ще іншу.

Я не розумів (і зараз не розумію) того розгардія-шу, що тоді там панував. Чому то таке було? Влучно казали про те все: „бардачок”. Він таким і був: на-стоящий русский бардачок, хоч вже і революційний.

Вибралися ми з Станіславом (так звався мій сусіда по нарах) десь опівночі в дорогу. Пройшли повз місце, „куди всі пішки ходять” і куди ніхто вдруге не заглядав, і попрямували до льоху. З льоху вилізли віконцем, чи дірою в двір, де понаставлено одна біля однієї військові двоколки. Повзучи дісталися до маленького будиночка, порожнього, який однією стіною виходив на глуху вулицю. Ця вулиця була дуже темна, а другий її бік — було кладовище. Хрестами з цього кладовища палили в печах і варили нам їжу.

І знов я на волі.

За пляном, навчені досвідом, ми мали йти повз-довж залізниці, на віддалі бачення оком — для орієнтації — прямуючи все на південь.

Проходили крізь селища. І тут, виходило, панував той же „закон” між населенням: тікаєш з армії, не хочеш воювати, — тоді ти добрий чоловік, нагодують, пустять переночувати, і помогуть, яко мога. І навіть підвозили оказійно. А в якомусь селі знайшовся й зализвничник, що допоміг нам всісти до потягу, ясно — товарового.

Покотили раді та веселі — кожен до своєї мети. Я міняв на станціях сіль за їжу, і все було таке гарне. Кілометри убували. Хоч уночі й цокали ми зубами, але дні були тепліші і виспалися час був.

Краєвид від Гомеля просто брав за серце, як говорять. Хоч який він був барвистий восени, то все ж якась ніби тінь біди на ньому була. Луки, переліски, самітні дерева близчі і по обрію, ліси — все це було сповите ніби журбою — бідою. Ні селищ великих, ні хуторів. То там, то онде купка сірих хаток. Ні отар, ні черід. Порожньовато, глухо ...

Станіслав оповідає про будуче — хоче вчитися далі. Відчувається злість на минуле, але яке мовчить і зараз. Але тепер він вільний і буде робити те, що мріяв.

Минулого моє мені нема чого йому оповідати, а будуче, за яким шукаю, таке далеке від його сподівань ...

Хоч і плянували ми перед Калинковичами встати й обійти їх пішки, проте несподівано опинилися в Калинковичах і в „обіймах” з попереднього, — нам знайомої облави. Майже точка в точку те саме є з тим самим шуканням паперів (документів), з тою самою „кислою” міною і заявкою про їх пропажу чи вкрадення, з тими самими багатоповерховими „матюками” з

боку охорони. І накінець — знову запхали нас у помешкання, повне „героїв революції”.

Не пройшло й тижня (слава Богу, що все те не так довго тривало), як знов у Гомелі й у тих самих касарнях...

Збільшився досвід, але скільки ще незнаного та як його обійти?

Станіслава я вже більше не бачив. Може, як здоровіший, утік по дорозі. Хоч і не жаль мені за ним, а все ж ніби було веселіш. Веселіш? Усе це, що бачив, чув і зробив, холодним вітерцем лоскотало під серцем.

Знов чутки, що кудись вивозять на формування. Час тікає. Де наші? Знову відступають? Та чому ж, коли тут такий „бардачок”? Ходжу, розглядаюся, прислухаюсь, ніде нічого гарного. Приглядаюся й до себе — покращання майже жадного. Хоч би, Господи, не впасті зовсім на силах...

Бачу, якийсь — ну, таки жидок... усе біга сюди-туди. То його кличуть, то він когось ніби шукає. Всюди, де він — купка людей. Років йому з 25, кремезний, дебелій, добре вдягнений і ще ліпше випашений. На плечах чималий наплечник. Що він робить? Думаю слідкувати його непомітно.

Сиджу на нарах, дивлюся за своїм новим об'єктом зацікавлення і радий десь там, у глибині, що „знайшов роботу”. Можливо, що й жидок відчув, що попав в орбіту моїх зацікавлень. Тільки по якомусь часі „пришвартував” до моого сідала. Усівся на нарах недалеко від мене, зідхнув, ніби готовучись відпочити по тяжкій праці. Але, непосидуючий, зачинає сам балачку зі мною.

— „А ти хто такий?”

— „Що, не бачиш? Після тифу”.

— „О, після тифу... то погана хвороба”. А за хвилину:

- „Ну, і що ж?”
- „Нічого, от сиджу на нарах!”
- „Й увесь час сидиш?”
- „Як остохортіє сидіти, встану, походжу”...
- „А чого ти сюди вліз?”

(Весело мені стало, коли пригадав, що я якраз був виліз, та мене запхали знову сюди).

І, стерши усмішку, що мимо моєї волі була осіла мені на устах, заграв я, заспівав свого старого „лазаря”:

— „Був звільнений по хворобі, згубив, чи вкрали мені документ, і ось тепер і сиджу тут”.

— „Дуже багато людей тепер гублять документи, або їх обкрадають, як ось ти розповідаєш”...

Мала павза, виповнена огляданням один одного, спідтишка. Тепер зачинаю я розпитувати.

— „А ти, мабуть, маєш документи?”

— „О, я маю! Я звільнений на чисто, теж по хворобі”.

Бодай би ти тріс із свого жиру — подумав я. А він радить мені:

— „А ти вернися до частини і знову матимеш документ”.

Я на нього довгенько подивився так. А він своєї:

— „То піди тут, у Гомелі, до воєнкома, (чи кудись там), тебе напевно звільнять”.

Я на момент був навіть притупив таку думку про воєнкома, але пригадав, скільки таких, як я тут, між цією збираниною, повідкидаю цю думку. Почекаю до ночі, а там, якщо дорога ще вільна спробую ще сам...

Розмова урвалася на хвилину. Він знову:

— „Формують партію на Житомир із звільнених; можливо, навіть завтра або післязавтра відійде”.

Запекло мене біля серця: що то жидок говорить, та невже ж наші відійшли за Житомир? Бреше! Чи таки більшовицькі газети кажуть правду? Чого наші відступають? — знов і знов цвяхом коле думка.

Жидок кудись пішов. А я тепер не знов нічого. Сидів на нарах, як приголомшений. Ні! Все одно, шукатиму наших...

Через якийсь час Гершко (так звався той єврей, з яким я балакав попередньо) з'явився знову. Побігав, побігав сюди-туди, з кимсь про щось побалакав, а потім підсів до мене.

— „Знаєш, я збираю партію на Житомир із звільнених”.

— „А ти що, комендант тієї партії?”

— „Ні, то так, цікаво, з ким поїдемо”.

— „А як мені в ту партію попасті?”

— „Без документу ніяк не можна!”

— „Так дай мені документ!” — бухнув я, сам від себе не сподіваючись такого, хоч увесь час, коли Гершко кудись бігав, думав про те: чи не запитати в нього?

— „То йди до воєнкому”.

— „То може бути, а може й не бути, може й не дати”.

— „У тебе майже певне звільнення” — подивився на мене, як бариник на ярмарку на непридатну клячу.

— „Майже — не годиться мені. Я мушу мати певне! Бо я здохну десь, як не дістануся до своєї рідні”.

Гершко підсівся до мене ближче.

— „А що ти маєш?”

— „Сіль!” — хлюпнув я йому в обличчя.

— „Сіль... яку сіль? що солять?

Він недовірливо оглянув нари біля мене.

— „А де? Багато?”

— „Вагон”.

— „Того було б досить і в Москву доїхати” — посміхнувся Гершко. — Дивись, щоб тобі ту сіль не вкрали” — і відсунувся від мене: мовляв, діло говори, а не жартуй.

Бачу діло може бути.

— „Ну, а так з хунта не вистачило б за такий палірець з печаткою?”

Кривим оком подивився він на мене. Дивимося один на одного: я з неприхованою усмішкою, він з одвертим, але з удаваним призищтвом.

— „Віддам усю, що маю, хунтів зо два, може й три, більш не маю”.

— „Покажи?!”

Я підсунув йому мою торбу-хлібник. Помацав. Щось наче проковтнув.

— „Дай, попробую!”

Витяг я в пучках трохи та й всипав йому на долоню. Лизнув.

— „Добра сіль, біла сіль... Звідкіля?”

— „А з того вагона, що ти радив мені берегти, щоб не вкрали”.

Усміхнувся мій новий „друзяка” та підсунувся ще близче до мене, і тихцем:

— „Можна спробувати „нащот” папірця. Завтра ранком скажу”.

— „А не пізно завтра?”

— „О ні, ні!”

— „Але я хочу на мое прізвище, щоб то був дійсний документ!”

— „Як буде, так все буде добре. Але дай мені трохи соли, я йду до знайомих, а вони такі бідні без соли”

— „Завдаток, виходить?”

— „Ну, ні, могорич!”

— „Могорич п’ють аж по гешефті!”

— „То вже як я сказав — так спробую!”

Ну, думаю — виходить таки сіль дорога. Записали все, що до документу треба. Забрав Гершко і завдаток-могорич.

А я чекав до ранку. Довга то була ніч... На всілякий випадок (дідько його знає, що в тому могло бути!) я змінив своє „сідало”, і обсерваційний пункт улаштував на горішніх нарах, так тільки б очима бачив, лігши ногами до стіни.

Пізненько, десь майже перед обідом прийшов мій Гершко й прямує до старого місця, де ми з ним сиділи раніше. Дивлюся на його обличчя — ніби нічого. З усього видно, ніби не обдурив. Сів він на нарах і розглядається. Чекає. Обійшовши з боку, підійшов і я. Теж сів біля нього. Привітання та всяке таке інше — революція викреслила з ужитку. Він нічого і я нічого. Не витерпів мій Гершуньо, подивився на мою торбинку.

— „С, — кажу, — не висохла”.

— „С — каже ё він — написано і з печаткою”

Подав мені газету.

— „На, прочитай! та тільки обережно, щоб не випав папірець, — понял?!”

О, так ось які газети він так щедро роздавав цими днями. А я думав... Щоб не думав, а не вгадав би. Хоч правду кажучи, відчував, що там щось не тес...

Переглянув я документ — усе в порядку.

Гершко забрав мій хлібник і за якусь хвилину приніс його порожнім. Веселий. Очіці йому блищають. А я, грішна душа, вірю й не вірю: все б читав та перечитував отої папірець...

Гершко розказав мені і новини: знову наші відступають. Він радів, а я йому той поганий писок стулити не міг. Він прямує на Бердичів, і поки ми доїдемо до Житомира, то Бердичів напевно вже покине Петлюра.

Щоб тебе трясця не кидала — думав я.

Казав до якоїсь години чекати тут, а потім він приайде по мене й відведе до тієї касарні, де збираються звільнені, щоб іти на Житомир.

Сиджу й не сидиться мені, та все щупаю, чи є папірець. Уже нічого не хочу, тільки випробувати його дійсність.

Зробив Гершко, як обіцяв: показав, куди зголоситись, і знову зник. І хочеться йти туди, і все щось шкребе: а що, як воно не так? Але пішов нарешті. І тільки переступив поріг, сам повірив у дійсність моєї „липи”.

Занесли в реєстр. Передали мене комусь, той передав був іще іншому і нарешті мене прирахували кудись. І знову сумніви. Думаю, ляжу на нарах і лежатиму; я ні до кого не обізвуся й нехай до мене ніхто. Та прийшлося йти за їжею. А помаленьку й сусіди обізвалися. Потяглися балачки: ні про що, а от так собі, і ні спогадів, ні плянів на майбутнє... Та й що може говорити „липа”, а що такої тут було немало, чулося по говірках. Так і кортіло спитати: „Ей ти, полтавська галушко, куди прямуєш?” Видно ж було, яке то вікно був Житомир. Ну, ясно, між нами ізраелітів було, ма-бути таки, більшість. Та ті трималися окремо, гордо-

вито — був їхній час. Вони еліта — взагалі, а в революції — зокрема.

Іде з нами й „мій” Гершко. І що менше стає нас у вагоні (висідали люди по дорозі), то частіше навідується до мене, а потім і зовсім перебрався до мене близче. Довіряв навіть мені свій наплечник, коли кудись виходив на хвилину. Думав я: дякую за дружбу й довір’я. Вирішили з Гершком пробиватися на Бердичів, воно ж і мені, на жаль, по дорозі. У Житомирі на станції в комендантурі дістали ми (властиво, все робив Гершко) ордер на помешкання — кімната при вулиці 1812 року. Гершко цілком тримас мене біля себе. Прийшли ми на те помешкання. Величезна кімната, мабуть вітальня, — порожнісінька. Докладно переведена соціалізація й націоналізація: повибивані вікна, позриваний паркет, ні стола, ні стільця стеля, підлога і стіни. Ще лише двері чекали на свою долю в процесі поглиблення революції. Двірник (мабуть, уже тоді революція підвищила його посаду хоч по називі) нічого не міг нам дати: ні постелити, ні вкритися. Запропонував нам сокиру та показав на пліт, який можна ліквідувати по програмі усунення буржуїського добра та під гаслом „Грабуй награбоване!”

Гершко пропонує піти кудись до уряду й дістати харчів. Я рішуче відмовився зайвий раз показувати себе „народній” владі під тим ніби претекстом (воно таки й правда була), що ходити мені дуже тяжко — екзема.

Тоді Гершко каже:

— „Давай документ, я принесу на двох”.

Ця пропозиція мене, так би мовити, стукнула по голові. Як? Уже декілька разів перевірений папірець

випустити з рук?! Ні! Рішуче ні, Гершуню, — думаю. Гершко мене розуміє:

— „Я лишаю свій наплечник, тільки ти від нього не відходь!”

Знаючи, як він береже свій наплечник — наче зінниці — я погодився.

Приніс хліба, цукру і сала. Мої надії, що син Ізраїля відмовиться від сала, мене завели. Їв аж прів, та все хвалив, як то добре зробила революція, що жидам дозволила їсти сало... I тут революція дала жидам, від нас узявши, не побоявшись і законів Мойсея. Чи вийде це на користь Ізраїлю?

— „А тепер — каже Гершко — я їсти приніс, а ти йди по дрова”.

У хаті, що далі, то було холодніш. Та й води треба зварити, ніби чайку напитися.

Стало темніти.

Роздумав Гершко, і пішли ми вдвох по дрова. Поглибили революцію на один проміжок між стовпами плоту і стягли дошки до хати. В хаті ніякої печі, крім каміна. Ота панська витівка спереду гріла, а в спину ніби хто льоду прикладав... Та все ж нічого, поки пили ми той чай. А ось, як полягали спати, — ну, ніяк не вгрієшся. Ще сяк-так, поки в каміні горить великий огонь. Коли ж трохи пригасає, — ну, гірше, як у полі... Спати не прийшлося. Поглибили ми революцію ще одним проміжком плоту, і дочекалися ранку. А ранком, „отрусилиши порохи з наших ніг”, утекли з цього панського палацу, по різному лаючи часи. Гершко — буржуїв на голос (а за що), а я кляв більшовиків у думці.

Грілися ми десь не то в чайній, не то в харчівні третьої кляси. Гершко кудись зник; казав чекати, аж

поверне. Було мені тепло, і я заснув. Аж під вечір повернувся Гершко й зголосив, що далі не їде, а лишається в Житомирі. Призначився мені, що в мішку в нього повно ниток, а це є на сьогодні добрий гешефт. Ой, який-то гешефт!..

Не був він, отой Гершко, мені тягарем, — навпаки, але якось легше стало мені, коли ми розійшлися. Вільніше відітхнув.

Пересипав трохи соли з глибоких резервів, — були то вже рештки. Переночував у цій же чайній. Ранком, вимінявши за сіль трохи харчу і розпитавши дорогу на станцію, поволік свою біду далі.

Біля двірця вибрав знову чайну, але так, щоб міг бачити, що робиться на самій станції. Попиваю чайок і розглядаюся.

На двірці військо, гарно вдягнуте і, видно, добре вимуштуване. Що ж воно за військо? Ані на більшовиків то не подібне — так кидається в очі дисциплінованість, чесність і добра військова виправка. Цивільні йдуть на двірець, вертаються. Дехто заходить і в чайну. З балачок уже знаю: на двірці червона школа курсантів несе варту; виїзд до Бердичева тільки за дозволом військової коменданттури, а вона має свою канцелярію в місті, і що дозволів на виїзд до Бердичева майже не видає.

Мабуть, усе це Гершко знав, та хотів від мене відчепитися. Роби, Гершку, гешефти: нам все одно не по дорозі, і добре зробив, що мені не все сказав. Гершко добре зробив, а ось я: що я тут робитиму? Чекати, аж знімуть заборону виїзду?

Щось уже наші швидко відступають, чи дожену їх? А як дожену — будемо тікати далі? Невесело стало на душі.

А ці молоді курсанти — вигодовані, стрункі, дисципліновані, гарно зодягнені. Це не те, що звик я бачити між більшовиками. Це все сприймаю я так, ніби обманувся в чомусь, щось, що стало на перекір моїм бажанням.

Але сидіти тут довго не можна.

Куди ж тепер?

Уже повернуло з полуудня.

І господар, мені здається, уже споглядає на мене: чого так довго сиджу. Доведеться вернутися або до того палацу і там мерзнути, або до тієї чайної, де передтим спав. Міркую собі так, а з тепла не хочеться; відтягаю рішення.

Між тим, до чайної вбігло молоде дівча. Дуже вільно поводиться, видно, не вперше тут, атакує господаря, щось йому оповідає швидко, швидко, жестикуючю. Господар майже в два рази вищий за неї, стоїть перед нею на розкарячених ногах, так наче хотів би стати меншим. Але на обличчі в господаря — мовляв, „нічого не попишеш”. Кудись вийшли до другої кімнати, за хвилину вернулися. Господар підсів до мене та розпочав розмову. Панночка сіла поодалік, поглядала в наш бік, увесь час вертілася, — дуже видно, їй нетерпеливилось.

Щось господар говорив, а потім і запитує мене, чи не збираюсь я часом до Бердичева.

Притакую, але не дуже певно, бо, кажу, що в мене нема дозволу на виїзд із Житомиру. А що я про це довідався лише тут, і що хочу просити його, чи не міг би я підночувати в нього, якщо, мовляв, ситуація не зміниться до вечора. Ситуація так дуже скоро не зміниться, завважив він. А от помогти до Бердичева —

треба. Пропонує поговорити з цією панночкою: вона має якісь пляни.

Ще господар і не кивнув панночці, як вона вже була біля мене. Підсіла і зацокотіла, як кулемет. Говорила по-російськи, хоч видно було, що мова в ней доморощена. Скінчивши свою промову, панночка подивилася мені питливо в очі. Прийшлося признаватися, що нічого не зрозумів я з її оповідання.

— „Хто кому брат” — питаю.

Подивилася на мене поглядом: от же туман дев'ятнадцятий (як кажуть галичани — але чому дев'ятнадцятий?) Прошу її ще раз оповісти мені спокійненько, по можливості, чого вона хоче.

Хоч і неохоче, але перейшла на не так „кулеметну” мову. Вона, виходило з її оповідання, ще сьогодні мусить бути в Бердичеві; що на двірці між курсантами є в неї знайомі, і що потяг віходить зараз. Вона курсантів боїться, але, коли я захочу на цей час бути її братом (двоюрідним), вона б чулася більше безпеченою в дорозі, ну, а я теж був би в Бердичеві.

Панночка була дуже гарненька, а я, хоч і не зовсім ще виходився з того тифу, а все ж не камінь.

— „Ну, а мене ж ви не боїтесь?”

Подивилася вона на мене — „та в тобі ж ледве душа держиться”, — ніби сказала, а на голос:

— „Я так і буду казати, що мушу відвезти хворого кузена”.

І не думав я довго. — „Поїдемо!”

— „Чудесно!” — кивнула вона в бік господаря, з виглядом переможця.

Ось уже ми і на двірці.

Моментально біля красуні була купа курсантів. З усіма вона, чуть не по двічі, знайомила мене: „Хороб-

рий воїн, ось тепер хворий, і не може дістатися додому”.

Курсанти клацали закаблуками більше для панночки, як для мене, і ледь глянули в мій бік, стиснувши скоренько мою руку, і скалять зуби до панночки. А вона ж торохкотить. Їх там було з десяток, а того торохтіння вистачило б і на батальйон, — треба ж уміти...

Пройшла перевірка документів — курсанти закрили нас. А через якийсь час вивели нас на перон, показали потяг і лишили, тішучися на панночку, що обіцяла вернутись якнайскоріше.

Було вже зовсім темно. Снігу сантиметрів на двадцять; він був упав на мокру землю, і хоч на вечір і підтягнуло морозцем, все це не перешкоджало нозі пірнати на повну глибину. Чекали на знак, коли потяг мас відійти, щоб ув останній момент сісти в вагон. Моя торохтушка говорила трохи повільніш і про речі сторонні, а не про те, що нас чекало.

Був вагон (телячий), в якому їхали ті, хто мав дозвіл на виїзд, і було декілька вагонів особових, в яких їхали якісь більшовики. У телячому ми рішили не їхати, бо боялися ще перевірки, а вибрали собі місце на відкритій платформі, де стояла якась скриня, підперши двері, — значить, ніхто не ввійде з вагону, і був це останній вагон перед тягаровими.

Довгенько ми так чекали, а коли ясно стало, що потяг мас вже рушити, то залізли на ту площадку й притулилися до скрині. Ніяких світл, крім каганців та залізничних ліхтарень, у той час не вживалося.

Відбулася нарешті церемонія: свистіння, гудіння й мотання ліхтарями, і наш потяг рушив. Нічка прикрила нас.

Ніби все було добре. Хоч я вже відчував — ще коли чекали на всідання — що ноги мої зовсім мокрі, а по хребті потягає холодком .

Коли ми повсідали, трималися на певній дистанції, але декілька хвилин їзди вже присунули нас таки близенько: шукали обіс тепла. Коли її не захищав кожушок, та як мене могла захистити стара-престара шинель!

Притулившись одне до одного, спочатку сяк-так говорилося, а потім мене почало трусити й заціпило зовсім; а ще згодом було вже так холодно, що я моментами ніби млів. Вона, моя супутниця, розгорнула свій кожушок і пригорнула до себе. Кожушок був замалий, щоб сковати нас двох. Часами мені здавалося, що я вже не живу. Вітер бив не тільки по шкірі, але, здавалося, гуляв у середині всього тіла. І серце в грудях видавалося льодянником. Я все пригадував, що тим, хто замерзає, накінець буває тепло. А те, що мені ввесь час холодно, запевняло мене, що я ще живу.

На наше щастя потяг їхав не довго і станув. Моя співмандрівниця підняла крик і з слізами (таки правдивими!) благала когось: от, мов, людина замерзає й т. ін.

Попозбігалися люди. Я лежу біля торів на сніжку. Забрали мене й вволокли до телячого вагону, положили й почали термосити, ніби терти. Все це я чую, але вимовити не міг ані слова — заціпило щелепи, руки, ноги зовсім подубіли... Хтось силоміць засунув мені пляшку в рот: потекла спочатку ніби вода, а потім почув, що це добрий самогон (перед тим я ані до рота не брав спиртового, мабуть таки з рік).

І помогло те зілля. Стало відразу легше — ніби відпружило натягнуті м'язи. Потім зачала перемагати

якась, навіть приємна втома. При свіtlі якогось блимацю люди розглядали мене, на всякий можливий спосіб висловлюючи співчуття моїй супутниці й мені. І когось люди лаяли, а я зрозумів, що лають більшовиків — і це мене гріло.

Вона ж, моя хороша, не знала, що й сказати, і що робити: все кутала мене до свого кожушка, та не жалувала й сліз. І отак я побував майже на своєму похороні.

Люди відступилися, признаючи їй право далі турбуватися мною.

— „Ну, що ж, двоюрідна сестричко, тепер далі?”

— „Як себе почувась?”

— „Добре!” (і це була чистісінька правда).

Підтягся я, сів, обпершися спиною до стіни вагону. Сіла й вона біля мене, намагаючись прикрити мої коліна.

Мені вже було не тільки не холодно, а навіть гаряче. Тільки ж тепер хилило мене до сну, це, мабуть, те зілля так поділало. Вона обвинувачувала себе, що намовила мене їхати. Я боронив і її й себе.

І дивний народ оті дівчата: тільки-що невтішно плакала, а тепер уже „сяяла ранньою росою”, і, видно було, стримувала себе, щоб не вибухнути у чомуусь, дуже веселому...

Головне — потяг котився далі, ніхто про дозвіл і не питав. Справа, мабуть, виграна. З гурту хтось мені запропонував був іще випити. Я, чуючи таку страшну втому (голова важила добре, тільки тіло силою тримав у рівновазі), подякував. Запропонували і щось з'їсти, що я з вдячністю прийняв.

Її занадто панський на ті часи одяг, видно стримував людей запропонувати і їй щось з'їсти. Мій намір

поділитися з нею, пригадав їй, що вона щось має з собою. За її бажання поділити я подякував. Єли ми кожен своє.

Потім пригадали, що ми ж їдемо до Бердичева, приїдемо, розійдемося і ніколи вже не побачимось. Здавалося нам це тоді таким неможливим. І ми рішили, що завтра обов'язково мусимо побачитися. Вона призначила навіть час і місце. І ось, у моменті, коли все було договорене, мене різнула думка: а воші! Вона ж, моя супутниця, так близько була біля мене; її кожушок прикривав мене... Напевно мої воші кусатимуть її, і я аж трохи відсунувся був від неї. І якось так соромно стало за все, а найбільше за воші... Я вже тоді зінав, що не побачимось. І не побачилися, — лишився мені тільки спомин про веселу й голосячу Сару (Сара було їй на ім'я).

На двірці в Бердичеві на неї чекали, а тих, на кого ніхто не чекав, забрали якісь з рушницями і повели до міста.

Привели нас у касарні, дали хліба, цукру, гарячої води. Завели в кімнату, а в ній ліжка, на ліжках сінники й більш нічого. Тут мовляв, можете переночувати. У столику біля ліжка знайшов нашу газету. Читання прийшлося відкласти до завтра. Видно, наші були тут недавно.

Лігши й укрившись сінником з сусіднього ліжка, я з тяжкими думками заснув.

Ранком знову гаряча вода, цукор, хліб. І — з Богом, куди хоче. Прислухався я так до людей, що гуртувалися, що йдуть вони напрямком потрібним мені. Нікому нічого не кажучи, пристав я до того гурту. Вирушили здовж залізниці на Козятин. Над вечір прийшли до більшого села, в якому довідались, що

фронт проходить на східному кінці, зараз за селом; на тім же кінці розташовані і більшовики. Багато люду й багато пitti-їсти. Всі люди такі добрі, і всі на підпитку. Нагодували і ще припрощували. Від пиття відмовлявся — і не з чого іншого, як із страху: не пив увесь час, що був у полоні, та взагалі в ситуації неясній, добре пам'ятаючи, що що в тверезого в голові, те в п'яного на язиці. А що було в голові, те ніяк не годилося для оголошування. Коли ж я запитав, де б так можна переночувати, — люди стали менш привітливі, але порадили якусь родину бездітних: „там тобі якраз добре буде, хлопче”: Знаючи, що ще неодно посилання буде, рішив зачати обхід. Подякував людям за все й пішов, думаючи, оце піду туди, звідси порадять кудись інде, і так довго ходитиму, аж таки хтось мене прийме. Всяко ночувалося, а починати треба. Підходжу до показаної хати. Гарна, хата, добре господарство. Заходжу, вітаюся, викладаю своє... Чистенько, тепло так у хаті, так не хочеться з неї вийти. Бадьора тітка привітала: „А що це в нас — постоялий двір?”

— „Та люди казали, що у вас можна”...

— „Люди казали. Так чого ж не взяли вони тебе на ніч?... Люди казали”... I почала перелічувати всі „чесноти” людські: злодії, нехристи, скупарі, і від кожної з 10-ти Заповідей на десять гріхів вирекла тіточка на тих, що „казали”...

На печі хтось ніби закрехтів.

— „А ти там мовчи, знаю, що роблю”...

Думаю, конфлікт, але, здається, „піч” за мене.

— „Ну, а куди ж на ніч?” — з печі.

— „Може до тебе на піч? Га?”

— „Насте! Вже висповідала... Ну, чого ж ти.

Знаю, що не виженеш, от поговорити тобі хочеться”
(ніби вибачаєшся дядько).

— „Так і ти за тих злодіїв?” А тоді до мене:

— „А ти чого стойш так?”

Я ніякovo оглянувся (щоб сковати і радість і цікавість).

Злазить дядько з печі, років тридцятип'яти, дебелій, спокійний, розважний. Вітається. Тітка виглядає молодшою від нього. Обоє дуже чепурні.

Тітка зовсім зм'якла. Посадила, питас, чи хочу істи. Дякую, наївся, сказав де. Тіточка „лоблагословила ціле „товариство”, де я був — „п'янчуги”.

Дядько зачав розпитувати, куди, та як, та що? А коли прийшло до того, що „я вже своє відвоював” — увесь просяяв. Страшно в печінки, мовляв, в'їлася всім війна (Зітхнув я таки десь глибоко, щоб ніхто не бачив і не чув).

Тітка прислухалася до нашої розмови, вставляла своє слово (завжди дотепне й лайливe), лагодила мені постіль на підлозі — свіжа солома. рядно, подушка. Тягло до тієї розкоші.

Дядько, хоч і за те, щоб війни не було, але виходило — і більшовиків не хотів, а за наших промовчував. Хоч хвалив наші частини, які тут стояли, ще всього декілька днів тому. Були це галицькі частини. Дуже дядькові подобалися: дисципліна, порядок, ніякого грабунку (і при віdstупі — підкреслював дядько). І все „прошу пана”, подобалось, видно, це й тітці, — висловила своє вдоволення про наших і на повні груди вилася більшовиків: злодії, нехристи, душогуби, кацапня, жидова . . .

Іли господарі, примусила тітка істи й мене.

Приходила пора й спати.

Я вже завважив тітчині ніби турботливі погляди, тільки ніяк не міг доміркуватися, де то вдарить? I вдарило:

— „А воші маєш?”

— „Мабуть, маю”... (ну, як його гарним людям скажеш інакше?)

— „Мабуть”, перекривила мене тіточка, але з теплом у голосі: „так і скажи — вошви повно! У, ви, військові!... Скидай усе!”

— „Не можу, тіточко! У мене нема нічого, тільки, що на мені”...

— „Військо!” — з відразою в голосі та обрідженням протягла тітка й вийшла з хати.

Дядько задоволено усміхнувся. Сам, каже, від 14 року три роки на „хронті” був. А Настя страшнене турбувалася за нього. Добра баба, от тільки язиката.

Тітка внесла чисту, пахучу свіжістю білизну. Обережно забрала все моє — лишився мені тільки хлібник та пояс.

Думати про завтрашній день не давала мені втому та доброта людей.

Тіточко Насте! Оце пишучи, пересилаю вам через океан мою щиру подяку і не забуду вашої доброти ніколи.

Спав я дуже добре.

А ранком, дивлюсь, усе моє випране й відвішивлене...

— „А як тепер бути? Куди?”

— „До Козятину!”

— „Там за селом фронт, підожди, відпочинь”.

— „Не можу, скорше хочу до рідні”.

— „Через фронт же не пустять” — дядько каже.

Тут уже, видно, тітку зачепило за живе — виливала всю свою душу: і реквізицію, і як дядька кудись з обозом ганяли, як їй цілу хату запаскудили, як покрали курей і ще щось там. І все це за оцих пару днів.

Дядько час від часу зідхав — ніби щось хотів сказати. Але тітчин погляд і уста робили винувату посмішку, і він потакував. Борони Боже, протестувати!

Отак з балачками поснідали.

Витяг я з хлібника „лопатку” — гроші. Дякую за все і прошу, щоб узяли, — не хочу ж бути гіршим за галичан.

Дядько уважно розглядав гроші, дивився проти вікна, повертає сюди-туди.

— „Добра лопатка!” Але ти візьми її, може десь пригодиться.

— „Отож!” — ратифікувала тітка дядькове рішення. Знову зайшла балачка про перехід фронту. Я сказав, що піду подивитися ближче. У мене ж є папір („бамага” з печаткою), що я нібито після хвороби відпущений, — може пустять.

Тітка обстоювала думку, що треба йти напролом. Дядько тільки час від часу до тітчиних плянів: хront, війна, небезпечно.

Виявилося, тітка знає дуже добре розположення фронту. І змальовує, якими стежками їй куди можна перейти до сусіднього села, оминаючи фронт (власне, стережені дороги, переходи й ін.), а там уже далі зможу її сам іти, бо з другого боку не такі нехристи, як ці тут, і напевно пустять хворого далі.

Дядька тітка легко переконала, що якраз її треба бачити рідню в тому селі.

Спорядила тітка мені кошик, і сама взяла такий же. Умовилися, що я її племінник, хворий і таке інше, — далі уже моя „історія”.

Бадьорість тітки і рішучість її перейшли частково й на мене.

Перейшли село, кавалок поля й підійшли до зализвиці (під'їзду). Тут нас і зустрів червоноармієць, що був десь сковансь. Започата мирна балачка між тіткою й червоноармійцем, за хвилину перейшла в таке репетування моєї тітки, якого я ще не чув до того і не почув до сьогодні... Це був потік, що грізно проривав собі дорогу поміж скалами: тони спадали від клекочучого глибокого контральту, то підіймалися до сталево-дзвінкового сопрано.

Вона не грала, — це було обурення, що їй хтось може заборонити отут, де вона народилася, і з діда прадіда живе в своєму селі. Тут було: і забирається, звідкіль прийшли; хто вас кликав; на що ви кому потрібні; жили без вас і без війни — будемо жити далі. А вкінці: ледащо, байстрохи, грабіжники, ненажери, злодії, волоцюги, п'яниці — і все це на голови і кацапам, і жидам і іншим нехристям.

Я, дивлючись на тітку, був захоплений нею. Її гнів був такий щирий, порівняння такі дотепні, спади голосу до того всього такі відповідні, що я забув, де я й чого там знайшовся.

Кацапчук не попускав. Тримаючи рушницю в обох руках рівнобіжно з землею, твердо стояв перед нами. Показалася група людей, що вийшла із села, тими зайнявся інший червоноармієць. А ще один підійшов був до нас на громи тітки.

Тітка підійшла до червоноармійця, що нам заступив дорогу, зовсім близько, ніби приготовлена ки-

нутися на нього. Червоноармієць „здрейфив” і показав це тільки маленьким рухом — ніби відхиляючись від ляпаса, і викрикнув до другого:

— „Виклич караул!”

— „На бабу... Засміють” — відповів той.

Моя тітка використала цей момент, штовхнула червоноармійця з дороги, і кивнувши мені, не оглядаючись, попротувала далі по стежці. Я за нею.

Червоноармійцеві побажання навзdogін: „Щоб тебе, чортова бабо”... в супроводі московської лайки вже моєї тітки не гнівали.

У другому селі ми довідалися, що наші залишили фронт і відійшли до Козятиня.

У кошику, що я ніс, були харчі для мене на дорогу. Добра тітка не забула й про це.

Попрощався я з тіткою Настею, подякував не без зворушення й подався на Козятин, боячись, щоб більшовики мене не обігнали. Дорогу вибрав попри залізничий шлях. Коло будки, з пару верств від села, дігнав я групу людей, що йшли теж тим напрямком. До Козятиня залишалося ще не більш 15 верств, і цей простір треба було пройти до вечора. Щоб легше було йти, я вибрався майже на самий перед гурту.

Аж бачимо димок, а потім і маленький потяг помалу суне нам назустріч. У всіх це, щось нове, викликало оживлення, залунали вигуки, завваження. Навпроти йшов бронепотяг...

У мене сильно застукало серце: я вже на нашій землі, під охороною нашої армії... Хотілося бігти наперед... Кричати... Вітати... А ось уже панцирник підійшов і став. Не пам'ятаю, „Україна” чи „Галичина” звався?

Подорожні кинулися до бронепотягу. Підбіг і я між першими. З вікна паротягу показалася голова старшини, який суворо закликав відійти на стежку, до броневика не підходити.

Люди охоче й правильно відповідали на запити старшини.

Думка виявiti себе у мене відпала: добре, як візьмуть з собою, а як не візьміть, і я залишуся тут, не знаючи, з ким іду, а за хвилю підіде панцерник з другого боку. А тоді як?

Так міркуючи, прийшлося першу радість зустрічі заховати в собі. (Колись, уже тут, в Америці, оповідав я про це сотникові Гонті — царство йому небесне! — він казав мені, що якраз на тому панцерникові тоді він їздив...).

Що близче підходив я до Козятиня, то частіше тьохкало серце. Вже вечеріло. А коли входив до самого Козятиня — вже було темно.

Іду та й думаю: шукати своїх не треба, буде застава. На дорозі лишився сам. Чомусь не хотів, щоб були свідками моого зголосення на заставі.

Іду. Нараз виринає з тьми постать, іде на мене. Вояк з рушницею. Розпитаю, думаю. І що ж вийшло? Той вояк утіка з армії. Скаржиться, що постійно відступають, а ось видали новий одяг, а що рушницю згодом викине...

Кисло стало мені на душі: і більшовиків я ніде не бачив, щоб так багато було, а от наші ввесь час відступають...

Де застава — той мені показав, а як обійти заставу — теж показав.

Оттакі дві зустрічі з своїми — з бронепотягом і з дезертиром.

Прийшов на заставу. Застава вся з галичан. Довго комендант застави не розумів мене, що повертаюся з полону. Накінець, з охороною відвели мене на двірець у комендантуру. Там мене ще менше слухали, як на заставі. Наказано було старшиною відвести мене до арешту, що й виконав призначений до цього вояк. Перед замкненням до „цюпі” мене обшукали, що треба — забрали, і за всіма правилами статуту — всадили. Все це відбулося дуже швидко. Та ще до того, коли старшина в комендантурі повчив мене, що вояк має відповідати тільки на питання — а мене нічого не питав — був то „бліц-кріг”.

Сів на лавці. Світло через шибку в дверях до сусідньої кімнати, де містилася варта, мутно освічувала тільки якусь частину приміщення. Staційна кімната, мабуть, якийсь склад колись, а сьогодні — військовий арешт.

Сів та думаю: що ж це воно таке? Хоч і не раз і по всякому уявляв я собі поворот до своєї армії, а до такого варіанту не додумався. Приголомшення було таки першорядне. Пригадалась і хвалена дядьками галицька дисципліна. Тоді було приємно слухати, а от тепер зажив на своїй власній шкурі — не солодко... Все ніби в порядку, а все ж не хотілося вірити, що це так; що перша ніч між своїми буде „в цюпі” — гризло серце. А придумати нічого не міг, сконстатував парадоксальність ситуації. Виходить — завтра в мене темніш за „завтра” попередніх днів. Щоправда, з фанфарами не конче мали мене зустрічати, але й „саджати”, мені здавалося, теж не було причини спішити. На думку про фанфари я за-

сміявся всередині десь там, і стало якось легше, навіть весело.

Побачив зацікавлення до моєї особи „співменшканців” арешту, та не звертав сперва на це уваги. А по „фанфарах” став і я розглядатися. Шось мене питали, щось я їм відповідав. Яка там розмова велася і що я їм відповідав — не пам’ятаю; тільки виявилося, що то сидять цивілі за злодійські вчинки — в більшості, за крадіжки на двірці.

Е, думаю, братіки, коли у вас така дисципліна та порядок, то вояка з цивілями саджати в одній „цюпі” не можна, — це раз; по-друге, я нічого у вас не вкрав; а про те, що я в більшовиків крав сіль — вам до того зась. Взагалі я ніякого такого злочину тут не вчинив. А подумавши так, стукнув, що мав сили чоботом у двері. Двері відчинилися враз з побажанням „а шляк би тя трафив!” (Я так скучив за цією лайкою, що мені веселіше стало).

Повчивши — тепер уже я вчив — вартового й пригадавши йому, що я ще за Гетьмана мав навіть шеврон бунчужного, щоб він поводився чесно; висловив бажання говорити з начальником варти, що мені і було в дисциплінованому війську уможливлено.

Коли цей добрий підстаршина нічого задовільного мені зробити не міг, а до шаржі бунчужного виявив респект, я вимагав негайногого побачення з комендантом, або вартовим старшиною. При чому сідати назад „до цюпи” рішуче відмовився.

Прийшов вартовий старшина, „придніпрянець”. Діставши дозвіл говорити, я і сам не знаючи добре, рішуче заявив, що статут залогової служби не дозволяє саджати військових із цивілями в однім ареш-

ті, та що я не на те повертаємся до своєї армії, щоб сидіти із злодюжками.

Вартовий старшина погодився з моїми доводами, і знову мене повели до „старого” знайомого старшини, що то вчив мене відповідати тільки на питання, хоч сам і нічого не питав мене.

Тепер, узявши дозвіл говорити, я обширніше виложив свою справу. Але виявилось, що такого арешту (тільки для військових) у них нема. Ніби вибачаючись — не вспіли ще організувати. В комендантурі старшина розв’язав мою справу так: покликав з комендантської частини підстаршину, якому й наказав, що його помешкання є тимчасовим арештом, а тому, що вільних стрільців нема, то він, підстаршина, нехай вартус біля мене сам. А завтра ранком нехай приведе мене на допит, і призначив годину, коли привести. „І вовк ситий — і коза ціла”, а я далі під арештом.

По дорозі висповідав мене той підстаршина. І бачу я, що лихий він на мене, як сто чортів... Думаю собі: ну гість-то я, непрошений, але все ж таки, щоб аж так „шлякувати”...

Прийшли до його помешкання — окреме, і навіть ліжко гарне.

Тут мій конвоїр (воно було щось дуже мале рангою, по-нашому, не більш ройового) вилив свою душу. Має рандку (побачення). Дівка — куди там! А ось чорти принесли мене — ну, не шляк би то всю трафив...

Дівка, як рожа... і це все, про що міг говорити мій „старший стрілець”.

Співчуваючи йому, та не можучи йому нічим допомогти, я запитав, де мені накаже спати.

— „Отам тільки можеш лягти” — показав на підлогу біля одної стіни. Той кавалок підлоги нічим не відрізнявся від всякого іншого, але начальства треба слухати, і я ліг, пригадуючи собі свіжу солому, чисте рядно й подушку, що давала мені тітка Настя.

— „Я на хвилину вийду, абись нікуди не відійшов”.

— „Хоч би виганяв, так лишуся тут”.

Постояв мій „фрайтер” хвилю біля дверей, глибоко зітхнув і пішов з хати, замкнувши двері.

Значить, таки дівка файна дуже! Але ж біля порога зітхнув, — нехай йому буде прощено! — а мені спати треба.

По якомусь часі мене майже зовсім розбудило якесь вовтуження... та що мені до того. Дівка, таки видно, файна. І, знову: „вовки ситі, кози цілі, а я далі під арештом. Ранком (а дівка була таки файна!) мусів я будити й свого фрайтера й її.

Фрайтер — на всі боки кавалер — веселий і посідали вони собі файно. Головне, на час ми оба були в комендатурі.

Допит тривав довго. Справа моя була записана і я її підписав.

І вже в новоорганізованому арешті, у вагоні.

Через пару днів покликали мене знову до коменданттури. Читали й перечитували моє зізнання. Питали, чи добре записано, чи я чогось не забув, може за цей час пригадав щось, чого не сказав раніше.

— „Все було добре”.

— „Тоді йди до арешту”.

Так повторювалося декілька разів. Я не міг нічого з того зрозуміти. Варта до мене була звикла

вже — ніхто не водив мене на кухню, сам ходив, ку-ди й хотів. Багато часу просиджував на двірці.

На останному допиті натискали щоб точно пригадав собі число дивізії й полку. Дивізія: Запорожська, а полк — Богданівський третій. І знову нічого, себто — до арешту.

Поводився старшина, що вів мою справу дуже чемно, а це збивало мене з панталику.

Може днів з десять, може два тижні я так прожив під охороною тієї галицької частини. Може б і довше сидів, та розв'язали мою справу більшовики. То було ранком. Я був на двірці, якраз у тій кімнаті, що за голярнею. Взявши з собою газету, приготувився довше побути в „культурнішому приміщенні“. Ще ні се, ні те (очкурець, що ним підперезувався, був на шиї) — як не розірветься граната, та так близько, що повилітали всі шиби... Тільки вспів я подумати про невідрядність такого супроводу, як другий вибух; ще не вспів я підперезатися очкурцем — як третій. Я до голярні: Ні клієнтів, ні голярів. Переїгаю через ресторан — ні гостей, ні кельчерів. А гранати рвуться. Вже й кулемети тріскотять, рушничний вогонь. Бій. На пероні вже вбиті і ранені. Одні біжать сюди, інші туди; несподіваний напад.

А що ж мені робити?

Рушниць розкидано досить, бери — захищайся. А де ж ворог?

Біжу до комендантюри. По дорозі побачив старшину-наддніпрянця, того, що був прийняв мою скаргу. Не добіг я ще до нього, як він уже лежав... мабуть, навіки.

Кулі літали, не розбереш, з якого боку.

У коменданцькій деренчав телефон, і кричала несамовито якась жінка, на підлозі лежав забитий.

Ну що ж з собою робити, щоб воно було „по закону?” Вертатися до арешту? Напевно, так як і в комендантській, не буде нікого. Біда із законами...

Стрілянина міцнішає... Прийшлося проголосити себе, ѹ собі, комендантом. Підняв я рушницю, на бйницю — і пішов підтюпщем і оглядаючись на всі боки в напрямку, куди, бачив, бігли інші вояки.

Гарматний огонь перенесли більшовики від двірця, по залізниці в напрямку на Жмеринку, туди, куди я саме прямував. Проминувши двірець і перебігаючи біля складів, натрапив я на потяг, що тихенько повз мимо плятформи тих складів. До першого вагону, в якому були відчинені двері, я вскочив. Оглядаюся — вояки. Сів. У вагоні ніякої паніки. Хто вскакував, як я, до вагону, ніхто нікого ні про що не питав. Аж занадто спокійно на таку ситуацію...

Більше балачок почалося, як виїхали зовсім за місто. З балачок вийшло, що це якийсь етап Запорожської Дивізії — виходить, нарешті натрапив на своїх. Там же довідався, що дивізія наша має номер, і що полк — не третій, а вісімнадцятий номер тепер має. Може це ѹ крутило голову коменданта в Козятині? А звідкіль же я це міг знати, що переорганізовано армії?

Не варт було б і згадувати: на вечерю були галушки. А я ж тих галушок не любив, не люблю ѹ, навряд, чи коли полюблю...

І так, тепер уже нічий, доїхав я до Шепетівки. У вагоні я довідався, що в Шепетівці постачання нашої дивізії. Подався я шукати штаб постачання.

Є там такі сходи на двірці — широкі, що ними сходиться до долішніх плятформ. І там я побачив те, що так болить і сьогодні, що сам пережив... лежали, сиділи на сходах, на холодному камінні хворі тифом наші вояки... Так, як колись і мені прийшлося без опіки, в холоді, в мокрому одязі, всіма забуті, тепер нікому непотрібні... Сумно!...

Бачив сестер, що щось намагалися робити, може десь готувався потяг, як колись нам... Сестри ті теж виглядали, як тіні людей. На всьому лежала тінь біди, перевтоми, приреченості — дотягти все те до якогось кінця...

У штабі (був то штаб постачання нашої дивізії, значить і Богданівського полку) — прийняли мене дуже тепло. Зустрівся із старшинами, які мене знали з попередньої служби в полку. Видали мені посвідку, в якій, крім персоналій, було ще звернення до комендантур, етапів і т. ін. допомогти мені відшукати свою частину — поворотцеві з більшовицького полону. Дали і харчів на дорогу. З Шепетівки попрямував я на захід. Переходив містечко. Бачу: іде віз, за ним чота стрільців-галичан. Сумно співають: „Видиш, брате мій”... (Сьогодні вони прощаються, завтра може іх так повезуть). Цей сумний спів у непривітливо-сірий осінній день з дощем розщеплює серце, давить мозок. Так прощають свого чи своїх (скільки іх там під шорстким брезентом?), віddaючи останню пошану співом побратими...

Тиф ще й далі, вже більше року, збирал свої багаті жнива, зрізаючи золоті колоски нашої армії; складає у могилу тих, що йшли на смерть, але не так хотіли вмерти. Ненажерливо-страшна потвора

цієї пошесті положила свою печать на все й на всіх. Вона — не більшовицька орда — перекреслювала започате, міняла пляни, заганяла в безвихідне...

А були ж на світі ліки, санітарні потяги, і все те, чого ми не мали... Не було людей, були у кермі політики, яких більше цікавили кордони тої чи іншої держави, ніж те, що твориться в цих кордонах... Та й, остаточно, те все тоді було від Парижу так далеко.

А я ж ледве виліз з того воза. Ані „Видиш, брате мій”, не заспівали б... „Спіть, хлопці, спіть”...

Мали б ми перебрати і той тягар, що ви не донесли? „Спіть, хлопці, спіть”...

Куди я іду? Що знайду? Але іду! Хоч ноги ледве волочилися, переходячи вулиці.

Дорогою за містечком ішли люди — одні сюди, другі туди. То був тоді найпевніший спосіб пересування, мабуть таки й найскорший. Зустрічав військові частини. Переходив їх розташування. Скрізь розпитував за свою частиною. Треба признатися: хоч і була охота та бажання допомогти мені в розшукуванні, проте відомості були скупі, як ось: десь у тому напрямку; востаннє ми чули, або й взагалі нічого не чули й нічого не знають. Приходилося ходити сюди-туди, поверматися туди, де вже був, щоб знову не застати там нікого. Іноді приділювали місце в якомусь транспорті чи обозі, але це траплялося рідко коли, і завжди не туди, куди мені треба було. Не розумів я тоді того, не зінав, що це вже якийсь етап — до недалекого кінця...

По дорозі спіткав іще одного Богданівця — тепер уже вдвох шукали своїх.

І тут між людьми говорилося те самісіньке: досить воювати, розходьтеся, хлопці, по домах. Від Тирасполя до Гомеля, від Гомеля сюди — скрізь одна і та сама пісня: досить війни. У подавляючої більшості наставлення проти більшовиків, бо багато вже закоштувало цього „чистилища”, що мало привести людство до „раю”.

Гризло це все! Хоч ніби була і правда.

Хто оратиме, хто сіятиме? Для кого й для чого: одні прийдуть — беруть, інші прийдуть — теж беруть. Всі — дай, а де взяти... Всі голі, босі, нема соли, сірників, нафти... Ну, а хто ж дасть це все, як перестанемо самі себе захищати?

Якось то було, якось то знову буде, оце аргумент, далі дядьківська логіка не йшла.

Слухаючи ввесь час такі „пісні”, можна було сподіватись, що неодного гаряче серце охолоне.

З усього було видно, що все наше рухається на захід. Чути недалекі канонади. Стало видно вже і відблиски вибухів. Скрізь по дорогах обози, обози... Хворі, ранені, жінки діти... У безконечних чергах возів є щось трагічне, надломлене, навіяне сумом безнадійності безцільного пересування.

Мій новий співмандрівник десь родом з цих околиць. Повороту додому не має й не хоче. Спrijимає все не так близько до серця — повний надії, а це так приємно відчувати.

Одного передвечора попали ми нарешті в розташування нашого полку. Він скорше знайшов свою пішу сотню, а я вже сам став розшукувати свою кінну сотню. Що близче підходив до хат, де мала бути сотня, то тяжко гамувалося серце...

Зустрів на вулиці, в районі розташування сотні, вартового — хтось новий, мені незнаний. На запит, де кіннота, показав на хату, від якої починаються приміщення нашої сотні. Пішов я до тієї хати. Ноги несли, а серце товклося в грудях, обливаючись чимсь таким гарячим... Відчинив хату. Сидять: Андрій Лепеха, Андрій Паслько, Михайло Р., Ларко К., попав на свою чоту. Став у дверях — душило в пересохлом горлі, і язик наче прилип до піднебіння.

— „Або йди до хати, або з хати, тільки зачиняй двері” — гукнув Андрій Лепеха.

— „Андрію!” — видавив я з себе.

За хвилину я вже сидів на лаві, а хлопці обступили мене. Все їй відразу хотіли знати: питали всі, а мені одному треба було на все відповісти. Кидав я відповідями то в один бік, то в другий, а в грудях чув тепло, як усі ми раділи: вони мною, а я ними. Прийшла черга її на оглядання моого одягу: тут сміх мішався із затушованим співчуттям-здивуванням.

„Оце так шапка! З якого опудала ти її зняв?” (вона була тріснута, і з неї вилазила вата).

— „А чоботи? Так зовсім гусарські, тільки їм інші передки та халпави”.

— „А шинеля! Циган би і влітку в ній замерз. А пояс! Добрий християнин рахував би за образу чести, коли б на такому хотіли його повісити”...

А сконстатувавши, що в мене і штані і піштанці — одно, вирішив хтось, що це дуже зручно: ощаджується час при зодяганні її роздяганні.

Кожен дотеп і вибух сміху попереджувало стягування з мене тої чи іншої частини одягу. Так, що

я нарешті лишився на лаві таки зовсім голісінький, вживши своєї опудальської шапки як фіговий листок.

Довідалися хлопці і з сусідніх хат, і коли хто знаходив, що в нього в резерві є щось ліпше, як я вже маю, мусів те скидати, а нове зодягати. Великим гуртом пішли до сотника, де вже офіційно не знову записали в сотню.

У балачках протяглася майже вся ніч. Довідався я багато і сумного і радісного. Кінь мій був убитий під Тирасполем (я жив у Тирасполі і не знав цього!). Багато в сотні нових хлопців. Частина з розгублених, як оце я, повертаються. Але про декого вже знають напевне, що не вернеться. Оповідали, де кого і коли поховали. А Пасько розповідав, як то всю добу відступу аж до Тирасполя він заглядав у всі шпиталі, шукаючи за мною. Як знайшли були мене в Тирасполі. Пригадав і я йому, що пам'ятав тільки його кашкет.

А в третій годині ночі сотня виrushila в дальший похід — відступ. Відступало тоді все...

Привели мені хлопці і коня. Тяжко було сідати на таке одоробало, але кращого нічого в запасі сотні не було. Та хлопці потішали мене, що цього коня дід мав точно записаних 15 відсотків арабської крові; що кінь цей дуже „благородний”. А що в повний рух його можна (але цього ніхто не випробував) привести телеграфним стовпом межи вуха. А покищо, більшого аллюру, як крок, з нього ніхто не витяг. Тай, власне, спішити нема куди, мовляв, і так скоро на кордоні будемо.

Хоч все і бадьорилось, та десь там, глибоко, кожен відчував трагічну нашу безвихідність, виявляючи її іноді гірким жартом.

